

ΑΡΧΕΙΟΝ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ

ΚΑΙ

ΘΕΩΡΙΑΣ ΤΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ

ΤΡΙΜΗΝΙΑΙΟΝ ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΟΝ ΠΕΡΙΟΔΙΚΟΝ

«Τὸ γὰρ αὐτὸ νοεῖν ἐστὶν τε καὶ εἶναι»

ΠΑΡΜΕΝΙΔΗΣ

ΤΑΚΤΙΚΟΙ ΣΥΝΕΡΓΑΤΑΙ

Heinrich Rickert τακτ. καθ. τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Heidelberg.
— Karl Joël τακτ. καθ. τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Basel. — Ernst Hoff-
man τακτ. καθ. τοῦ Πανεπιστημίου Heidelberg. — Erich Frank,
τακτ. καθ. τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Marburg. — Guido Calogero τακτ.
καθ. τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Ρώμης. — Ραφ. Δήμου, καθ. τοῦ Πανε-
πιστημίου Harvard τῶν Ἡν. Πολ. τῆς Ἀμ. — Κ. Τριανταφυλλόπου-
λος τακτ. καθ. τοῦ Πανεπιστημίου τῶν Ἀθηνῶν. — August Faust
ὑφηγ. τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Heidelberg. — Μιχ. Τσαμαδὸς σύμβου-
λος ἐπικρατείας. — Χ. Τζωρτζόπουλος ἑκτ. καθ. τοῦ Πανεπιστημίου
Θεσσαλονίκης. — Franz Boehm ὑφηγ. τοῦ Πανεπιστημίου Heidelberg
— Παν. Κανελλόπουλος ὑφηγ. Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν. — Κωνσταν-
τῖνος Τσάτσος ἑκτ. καθ. Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν. — Ἰωάν. Θεοδωρα-
κόπουλος ὑφηγ. Πανεπιστημίου Θεσ)νίκης. — Θεμ. Τσάτσος ὑφηγ.
Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν.

ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ

ΤΥΠΟΙΣ: Κ. Σ. ΠΑΠΑΔΟΓΙΑΝΝΗ

ΨΑΡΡΩΝ 41

1933

ΤΟ ΠΡΟΒΛΗΜΑ ΤΗΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ ΤΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ

ΥΠΟ

Γ. Ν. ΘΕΟΔΩΡΑΚΟΠΟΥΛΟΥ

Α'. Ἡ ἔννοια τῆς Ἱστορίας.

Ἡ Ἱστορία εἶναι κατ' ἀντίθεσιν πρὸς τὴ φύσιν ἀνθρώπινο ἔργον· γι' αὐτὸ τὰ ζῶα καὶ γενικὰ οἱ ἄλλοι ὄργανισμοὶ δὲν ἔχουνε ἱστορία.

Ἡ καλούμενη ἱστορία τῶν ζώων εἶναι κάτι διαφορετικὸ ἀπὸ τὴν ἱστορία ὡς πράξις τοῦ ἀνθρώπου. Ἱστορία τῶν ζώων εἶναι μιὰ περιγραφή τῆς μορφῆς, τῶν ἐκδηλώσεων καὶ τῆς ἐξέλιξης τῶν ζωϊκῶν μορφῶν, χωρὶς νὰ εἶναι ἡ ἐρμηνεία τοῦ νοήματος τῆς ζωῆς τῶν ζώων, γιατί ἡ ζωὴ τῶν ζώων δὲν ἔχει νόημα ἱστορικόν, δηλ. δὲν πραγματώνει ἐνσυνείδητο σκοπὸν. Ἱστορία ὑπάρχει λοιπὸν ἐκεῖ ποὺ ὑπάρχει συνειδητὴ ἀνθρώπινη ἐνέργεια. Ὅ,τι καὶ ἂν κάνει τὸ ζῶο, ὀπωσδήποτε καὶ ἂν ἐνεργεῖ, ἔστω κι' ἂν εἶναι γυμνασμένο ἀπὸ τὸν ἄνθρωπον, οἱ ἐκδηλώσεις του αὐτὲς εἶναι ἀπλῆ συνέχιση τοῦ φυσικοῦ ἔργου. Τὸ ζῶον ἀκολουθεῖ ἀπαρέγκλιτα τοὺς φυσικοὺς νόμους, αὐτοὶ τὸ κατακρατᾶνε καὶ ἐνεργεῖ πάντα κατὰ τὸ ἐνστικτό.

Ἱστορία ὑπάρχει μονάχα ἐκεῖ ὅπου ὑπάρχουν σκοποί, καὶ σκοποὺς θέτει μόνον ὁ ἄνθρωπος· γιατί σκοπὸν ἔξω ἀπὸ τὴ συνείδηση τοῦ ἀνθρώπου μᾶς εἶναι λογικὰ ἀδύνατο ν' ἀναγνωρίσωμε. Οἱ σκοποὶ εἶναι ἐκεῖνοι ποὺ δίνουν νόημα στὴ ζωὴ, γι' αὐτὸ εἶναι ἀδύνατο νὰ κατανοήσῃ κανεὶς ἓνα ἱστορικὸ γεγονός ἢ νὰ ἐρμηνεύσῃ μιὰ ὠρισμένη ἱστορικὴ περίοδο χωρὶς νὰ ζητήσῃ νὰ βρεῖ τὸ σκοπὸν ποὺ τὰ διαπνέει.

Ἱστορία ὑπάρχει ἐκεῖ ποὺ ἡ ζωὴ ἔχει συνείδηση τοῦ ἑαυτοῦ της· καὶ αὐτὸ θὰ εἰπεῖ ἐκεῖ ποὺ μπορεῖ κανεὶς νὰ δεχθῇ τὴ ζωὴ ὡς ἀγαθόν, ὡς ἀξία ἢ καὶ νὰ τὴν ἀρνηθῇ ὡς κακόν, ὡς ἀναξία. Ὁ ἄνθρωπος μόνον

ἔχει τὴ δύναμη νὰ δίνει αὐτὸ τὸ νόημα στὴ ζωὴ του, νὰ ἐγκρίνει τὸ σκοπὸ γιὰ τὸν ὁποῖον ζεῖ καὶ νὰ θέτει καὶ ἄλλους εἴτε ὑλικούς εἴτε πνευματικούς σκοποὺς καὶ αὐτὸς μονάχα ἔχει ἐπίσης τὴ δύναμη νὰ θυσιάζει τὴ ζωὴ του ὅταν ἀποκτήσει τὴν πεποίθησιν ὅτι μὲ τὴ θυσία αὐτὴ πραγματώνεται ἓνα ἱστορικὸ γεγονός τοῦ ὁποῖου ἡ ἀξία ἔχει σημασία γιὰ τὴν ἄλλη ζωὴ.

Εἴτε ὑλικούς, εἴτε πνευματικούς σκοποὺς θέτει ὁ ἄνθρωπος ἐνεργεῖ πάντοτε ἱστορικά, δηλαδή δημιουργεῖ κάτι ἀπὸ τὸ τίποτα, ἐπειδὴ ἱστορία σημαίνει ἀκριβῶς τοῦτο: δημιουργία ἀξιῶν, ἀδιάφορο ἂν οἱ ἀξίες ἐμφανίζονται ὑλικά ἢ πνευματικά. Σημασία βαθύτερη ἔχει τοῦτο: ὅτι καὶ ἡ δημιουργία ὑλικῶν ἀξιῶν εἶναι ἓνα πνευματικὸ γεγονός. Ἡ ἀνάπτυξις λ.χ. τῆς οἰκονομίας, ἡ καλλιέργεια τῆς γῆς καὶ ἡ ἐκμετάλλευσις γενικῶς τῶν ὑλῶν ποὺ μᾶς παρέχει ἡ φύσις, ὅλα αὐτὰ εἶναι στὴ ρίζα τους πνευματικὰ γεγονότα. Τὸ πνεῦμα εἶναι ἡ δημιουργικὴ αἰτία ὅλων τῶν οἰκονομικῶν γεγονότων.

Ἀντίθετα πρὸς τὸν ἄνθρωπο τὰ ἄλλα ζῶα καὶ ὅλη ἡ ἄλλη φύσις μένουσιν δεμένα στὸν ἀναλλοίωτο φυσικὸ νόμο. Στὸ νόμον αὐτὸν εἶναι ἀπαρέγκλιτα δεμένος καὶ ὁ ἄνθρωπος, ἐφ' ὅσον εἶναι καὶ αὐτὸς φύσις, σῶμα, ὄργανισμός, αἷμα. Τὸ γεγονός ὅμως ὅτι μπορεῖ καὶ ἀνυψῶνται ἀπὸ τὸ φυσικὸ νόμο μὲ τὴ συνείδησίν του καὶ θέτει σκοποὺς ποὺ εἶναι ἀλλοιωτικοὶ καὶ ἀνώτεροι ἀπὸ τὰ ἔργα τῆς φύσεως, ἀποδείχνει πῶς ὁ ἄνθρωπος δὲν εἶναι μονάχα ἓνα φυσικὸ γεγονός ἀλλὰ ὅτι εἶναι καὶ ἐλεύθερος. Ἐλευθερία δὲ σημαίνει ὑπερνίκησις τῆς νομοτελείας. Τὶ εἶναι νομοτέλεια; Ὁ νοῦς μας ἔχει τὴν ἰκανότητα νὰ γνωρίζει, νὰ ἔχει γνώσιν τῶν πραγμάτων μὲ τὴν ἰκανότητά του αὐτὴ θέτει ὅλα τὰ γινόμενα στὴ σχέσιν αἰτίου καὶ αἰτιατοῦ, σχέσιν ποὺ ὁ ἴδιος ὁ νοῦς ἔχει ὡς τρόπο συνδέσμου τῶν πραγμάτων μέσα του. Ὁ νόμος τῆς αἰτιότητος λέγει ὅτι δὲν ὑπάρχει τίποτα στὸν κόσμον ποὺ νὰ μὴν εἶναι ἀποτέλεσμα ἑνὸς προηγουμένου καὶ αἰτία ἑνὸς ἐπομένου. Ἔτσι εἶναι ὁ ἄνθρωπος ἀποτέλεσμα τῆς φυσικῆς ἐξέλιξης τῆς ζωῆς, ἔτσι εἶναι τὸ παιδί ἀποτέλεσμα τοῦ πατέρα καὶ τῆς μάνας, δηλαδή εἶναι σιδηροδεμένος μὲ τὸν ἀδιάσπαστον αὐτὸ λογικὸ νόμον. Αὐτὴ τὴν ἰκανότητα ποὺ ἔχει ὁ νοῦς νὰ θέτει τὰ πράγματα σὲ αἰτιολογικὴ ἀναμεταξύ των σχέσιν τὴν ὀνομάζομεν κατηγορία τῆς αἰτιότητος καὶ τὸ γεγονός ὅτι ὅλα τὰ

πράγματα τελούνε κάτω απ' αὐτὸ τὸν νόμο τὸ χαρακτηρίζομε ὡς νομοτέλεια.

Ἡ σχέση εἰς τὴν ὁποία μπαίνουν τὰ πράγματα κατὰ τὴ νομοτέλεια εἶναι οὐσιαστικὰ διαφορετικὴ ἀπὸ τὴν σχέση πού θέτονται κατὰ τὴν ἐλευθερία. Τὰ δημιουργήματα τῆς ἐλευθερίας τοῦ ἀνθρώπου ὄχι μόνο δὲν εἶναι προϊόντα τῆς νομοτέλειας ἀλλὰ καὶ σχετίζονται ἀναμεταξύ των κατὰ τὸν νόμο τοῦ σκοποῦ, τελεολογικά. Ἐνα ἔργο τέχνης, ἕνα ἔργο ἐπιστημονικὸ δὲν εἶναι τὸ ἴδιο μὲ ἕνα φυσικὸ προϊόν. Τὰ πρῶτα εἶναι ἔργα τῆς ἐλευθερίας τοῦ ἀνθρώπου, τὸ δεύτερο εἶναι φυσικὴ ἀπόρροια τοῦ νόμου τῆς αἰτιότητας ἢ ὅπως λέμε ἀναγκαῖο.

Ἡ φύση, ἂν καὶ εἶναι κάτι διαφορετικὸ ἀπὸ τὴν ἱστορία, ἀποτελεῖ τὴν ἀναγκαῖα ἀφετηρία καὶ τὸ ἀπαραίτητο ὑπόβαθρο τῆς ἱστορίας. Τὴν ὕλη γιὰ τὴν ἱστορία τὴν δίνει ἡ φύση, τὴ μορφή ὅμως τὴν δίνει ἡ ἐλευθερία τοῦ ἀνθρώπου. Τὰ πάθη λ. χ. οἱ ὀρμές, οἱ κλίσεις, τὰ ἐνστικτα καὶ ὅλες οἱ ἄλλες δυνάμεις τοῦ ὄργανισμοῦ ἀποτελοῦνε γιὰ τὴν ἱστορικὴ πορεία τοῦ ἀνθρώπου ἀπλὴ ὕλη· ἂν ὅλα αὐτὰ ἀκολουθοῦσαν καὶ στὸν ἀνθρώπο τὸν ἴδιο δρόμο, τὸν ὠμὸ καὶ ἀμόρφωτο πὸ ἀκολουθοῦνε τὰ ζῶα τότε βέβαια θὰ ἦταν ἀδύνατο νὰ ὑπάρξει ἱστορία, γιὰ τὴ θὰ ἔλειπε τὸ πρῶτο αἷτιο τῆς ἱστορίας, ἡ ἐλευθερία πὸ κατευθύνει, μορφώνει καὶ ἐμβαδύνει τὶς δυνάμεις ἐκεῖνες. Ἡ ζωὴ θὰ ἦταν τότε ἀπλὴ συνέχιση τοῦ φυσικοῦ ἔργου, τῆς φυσικῆς γένεσης. Ὁ καλλιτέχνης λ. χ. γιὰ νὰ φθάσει στὴ διαμόρφωση τοῦ ἔργου του, γιὰ νὰ δώσει εἴτε ποιητικὴ εἴτε μουσικὴ εἴτε γλυπτικὴ εἴτε ζωγραφικὴ ἐρμηνεία τῆς ψυχῆς του, δαμάζει, μορφώνει, ταχτοποιεῖ, ρυθμίζει τὸ χάος τῶν παθῶν του πὸ ἂν τᾶφινε ἀκυβέρνητα δὲ θὰ μπορούσαν νὰ γίνουν ὕλικὸ γιὰ τὴ διατύπωση τοῦ ἔργου του.

Ἐκεῖνο πὸ ἔχει σπουδαιότητα γιὰ τὸ ἱστορικὸ ἔργο (γιὰ ἕνα ποίημα ἢ γιὰ ἕνα κομμάτι μουσικῆς, ἢ γιὰ μιὰ κοινωνία ἀνθρώπων, ἢ γιὰ τὴν ἠθικὴν σχέση δύο προσώπων) εἶναι ὅτι ἡ τελεολογικὴ συνοχὴ καὶ ἡ συσχέτιση τῶν πράξεων καὶ τῶν ἐνεργειῶν πὸ τὸ συνιστοῦνε εἶναι διαφορετικὴ ἀπὸ τὴν αἰτιοκρατικὴν σχέση καὶ τὴ συσχέτιση τῶν παθῶν, τῶν συναισθημάτων καὶ τῶν ἄλλων ψυχικῶν γεγονότων πὸ ἀναλογοῦνε σ' αὐτά. Ἡ σχέση τῶν ψυχικῶν γεγονότων ὅπως καὶ ὅλων τῶν γεγονότων εἶναι σχέση νομοτέλειας, ἐνῶ ἡ σχέση

τῶν νοημάτων πού ἔχουν οἱ ἀνθρώπινες πράξεις καί τὰ ψυχικά γεγονότα εἶναι τελεολογική. Ἡ συσχέτιση τῶν μουσικῶν τόνων πού ὀδηγεῖ στή δημιουργία ἑνός ἔργου μουσικῆς εἶναι κάτι ριζικά διαφορετικό ἀπό τή σχέση στήν ὁποία εὐρίσκονται τὰ δάχτυλα τοῦ μουσικοῦ μέ τὰ πλήκτρα τοῦ πιάνου. Ἡ πρώτη σχέση εἶναι πνευματική καί δέν ἐξηγεῖται μέ τόν νόμο τῆς αἰτιότητας, ἡ δεύτερη εἶναι φυσική καί ὑπόκειται στό νόμο τῆς αἰτιότητας. Ἄν ἡ σχέση τῶν μουσικῶν τούτων ἦταν σχέση νομοτέλειας, ἄν θέτοντας κανεῖς τόν πρῶτο τόνο ἦταν ἀνάγκη φυσική νά τεθοῦν καί οἱ ἄλλοι τότε θά μπορούσε σχεδόν ὁ καθένας νά δημιουργήσει καί νά παγιώσει τή σχέση αὐτή, ἐνώ, ἐπειδή ἀκριβῶς ἡ σχέση αὐτή εἶναι ἔργο ἐλευθερίας, γι' αὐτό εἶναι καί πράξη μόνον ἐκείνων πού εἶναι ἐλεύθεροι, δηλ. ἐκείνων πού δέν ὑπάρχουνε μονάχα φυσικά ἀλλά καί κατ' ἐξοχήν συνειδητά. Τό ἔργο τῆς ἱστορίας εἶναι δημιούργημα τῆς ἐλευθερίας συνείδησης τοῦ ἀνθρώπου.

Ἄλλὰ ἀπό τὸ ἄλλο μέρος εἶναι ἀναμφισβήτητο ὅτι ὁ ἀνθρώπος εἶναι ἔργο τῆς φύσης, ἀνήκει στήν ἀλυσίδα τῶν φυσικῶν γεγονότων καί ἀποτελεῖ στή σειρά τῆς δημιουργίας ἕνα τυχαῖο γεγονός πού δέν διαφέρει καθόλου ἀπό τὸ τελευταῖο σκουλήκι. Γι' αὐτό ὁ θάνατος ἑνός ἀνθρώπου καί μάλιστα ἑνός σπουδαίου ἀνθρώπου, ἄν τόν ἐξετάσει κανεῖς σύμφωνα μέ τή νομοτέλεια, μέ τόν νόμο τῆς φυσικῆς ἀναγκαιότητας, ἐπειδή εἶναι ἀποτέλεσμα μιᾶς αἰτίας, δέν διαφέρει καθόλου ἀπό τὸ θάνατο ἑνός κατωτάτου ζωϊκοῦ ὀργανισμοῦ ἢ καί ἑνός ἀοράτου μικροβίου. Εἴτε ἕνας μέγας ἀνθρώπος πεθαίνει εἴτε ἕνα τιποτένιο μικρόβιο τὸ πρᾶγμα, ἄν τὸ ἐξετάσει κανεῖς κατὰ τόν νόμο τὸ φυσικό, εἶναι τὸ ἴδιο.

Γι' αὐτό ὅταν λέμε ὅτι ὁ ἀνθρώπος μπορεῖ νά φθάσει στήν ἐλευθερία δέν ἐννοοῦμε μ' αὐτό ποτέ ὅτι μπορεῖ νά ξεφύγει ἀπό τὰ δεσμά τοῦ φυσικοῦ νόμου ἢ ὅτι μπορεῖ νά χεῖ μέσα του τέτοια μεταφυσική ὑπόσταση πού νά ζεῖ τάχα καί ὕστερα ἀπό τὸ φυσικό του θάνατο ἀλλά ἐννοοῦμε ὅτι γιὰ νά δημιουργήσει ὁ ἀνθρώπος ὅ,τι δημιουργεῖ στήν τέχνη, ἐπιστήμη, πολιτεία, πρέπει νά ὑπερβάλλει τόν φυσικό νόμο χωρίς μ' αὐτό καί νά μπορεῖ νά διασπάσει τόν φυσικό νόμο. Ὁ φυσικός νόμος τοῦ λέει ὅτι εἶναι δημιούργημα αἰτίας ὀρισμένης πού εἶναι ἀποτέλεσμα ἄλλης αἰτίας καί οὕτω καθεξῆς χωρίς μ' αὐτό νά μπορεῖ νά

σταματήσει πουθενά, νὰ ἐδραιωθεῖ ἀνθυπόστατα καὶ νὰ σταματήσει καταμετρῶντας τὶς ἀπειρες αἰτίες τῶν ὁποίων αὐτὸς εἶναι τὸ ἀθροισματικὸ ἀποτέλεσμα. Τὸ μόνο ἀληθινὸ σταμάτημα ποὺ τοῦ δίνει καὶ τὸ στερέωμα τοῦ ἑαυτοῦ του εἶναι τὸ γύρισμα στὴ συνείδησή του, ἡ ὁποία δὲν μπορεῖ ποτὲ νὰ ἐξηγηθεῖ ὡς τὸ ἀθροισματικὸ σύνολο τῶν ἀπείρων αἰτίων ποὺ ὑπῆρξαν στὸ παρελθόν. Ὁ φυσικὸς νόμος τοῦ λέγει νὰ κατατρώγει τὸν διπλανό του, καὶ ἀπὸ τὴν ἴδια τὴ φύση δὲν ὑπάρχει παράδειγμα ποὺ νὰ ἀναιρεῖ αὐτὸν τὸ βασικὸ φυσικὸ νόμο. Ὁ νόμος τῆς πολιτείας, ὁ ἱστορικὸς νόμος, (τὸ αἶτημα) εἶναι ἐκεῖνος μὲ τὸν ὁποῖον ὁ ἄνθρωπος ὑπερβάλλει τὸν φυσικὸ αὐτὸν νόμο. Αὐτὸς τοῦ λέγει ὅτι πρέπει νὰ χαρίζεται στὸ διπλανό του ὄχι μονάχα τὴ ζωὴ ἀλλὰ καὶ τὴν ἐλευθερία.

Ὁ ἀνταγωνισμὸς μεταξὺ ἱστορικοῦ καὶ φυσικοῦ νόμου, μεταξὺ ἐλευθερίας τοῦ ἀνθρώπου καὶ φυσικῆς ἀναγκαιότητας, εἶναι μία βαθύτερη δημιουργικὴ αἰτία τῆς ἱστορίας· γι' αὐτὸ ὅταν λέμε ὅτι ὁ ἄνθρωπος εἶναι ἐλεύθερος δὲν ἐννοοῦμε ποτὲ ὅτι γεννιέται ἐλεύθερος, ἔχοντας τάχα τὴν ἐλευθερία μαζί του ὡς προῖκα ἀνώτερης πρόνοιας, ἀλλὰ ὅτι μπορεῖ, γυρίζοντας πάντα στὴ συνείδηση του καὶ ὑποτάσσοντας ὅσο μπορεῖ τὸν φυσικὸ νόμο, νὰ γίνεται πάντα περισσότερο ἐλεύθερος. Ὅσο περισσότερο ἀναπτύσσει τὴ συνείδηση του, ὅσο περισσότερο κραταιώγεται μέσα του τὸ συναίσθημα τοῦ ἐγώ, τόσο περισσότερο καθίσταται ἐλεύθερος. Προκειμένου γιὰ τὴν τέχνη, τὴν ἐπιστήμη καὶ τὴν πολιτεία καὶ γιὰ τὴν ἠθικὴ του σχέση πρὸς τὸ διπλανό του μπορεῖ ὁ ἄνθρωπος νὰ δημιουργήσει ἔργα πολιτισμοῦ, ἀξίες, ποὺ χωρὶς νὰ εἶναι τελείως ἄσχετα πρὸς τὴ φύση (γιατὶ ὑπόβαθρο ἀναγκαῖο τοῦ πολιτισμοῦ εἶναι πάντα ἡ φύση) νὰ στέκουν ὅμως πάντα παραπάνω ἀπὸ τὴ φύση καὶ νάχουν σημασία ἀνώτερη ἀπὸ κάθε πλάσμα καὶ κάθε ἔργο τῆς φύσης.

Μ' αὐτὸ δὲν ἔχομε σκοπὸ νὰ χωρίσωμε τὸν ἄνθρωπο σὲ δυὸ κομμάτια στὸ φυσικὸ καὶ στὸ πνευματικὸ, γιατί ὁ ἄνθρωπος εἶναι στὴν οὐσία του ἕνας καὶ ἀδιαίρετος, ἀλλὰ ἐννοοῦμε ὅτι ὅσο προχωρεῖ ἡ συνειδητοποίηση του τόσο καὶ ἐλευθερώνεται ἀπὸ τὴ φυσικὴ νομοτέλεια, προκειμένου βέβαια γιὰ τὰ ἔργα τοῦ πνεύματος, ἔργο δὲ τοῦ πνεύματος εἶναι ὅπως εἶδαμε καὶ οἱ ὑλικοὶ σκοποὶ τοῦ ἀνθρώπου. Ὁ χωρισμὸς αὐτὸς τὸν ὁποῖο κάνομε εἶναι χωρισμὸς ἐννοιολογικὸς καὶ ὄχι πραγ-

ματικός : τὴν ὥρα πού ὁ καλλιτέχνης δημιουργεῖ τὸ ἔργο του δὲν παύει νὰ ὑπόκειται στὸ φυσικὸ νόμο. Ἐκεῖνο ὅμως πού ἔχει σημασία εἶναι τοῦτο· ὅτι τῆ στιγμῇ αὐτῇ τὸ δημιουργικὸ αἷτιο τοῦ ἔργου δὲν εἶναι ὁ φυσικὸς νόμος ἀλλὰ ὁ νόμος τῆς ἐλευθερίας πού εἶναι καὶ ὁ κατ' ἔξοχὴν νόμος τοῦ πνεύματος.

Πολλοὶ πού ἀρέσκονται σὲ χοντροὰ λογικὰ σχήματα καὶ πού στηρίζονται μονάχα στὰ λογικὰ σχήματα τῆς βιολογίας, ἢ ὅποια διδάσκει ὅτι ὁ ἄνθρωπος εἶναι ἀναπόσπαστο κομμάτι τῆς φυσικῆς ἰλυσσίδας, ἰσχυρίζονται ὅτι καὶ κάθε ἱστορικὴ πράξι τοῦ ἀνθρώπου δὲν διαφέρει καθόλου ἀπὸ τῆς φυσικῆς του ἐνέργειας καὶ ὅτι ἡ ἱστορία τοῦ ἀνθρώπου εἶναι ἀπλῆ συνέχιση τῆς φυσικῆς γένεσης. Τὰ ἔργα τῆς τέχνης λ. χ. τῶν ἀρχαίων Αἰγυπτίων ἢ ἡ ἀρχαία ἑλληνικὴ ἐπιστήμη, σύμφωνα μὲ τὸ χοντροὸ αὐτὸ λογικὸ σχῆμα πού ἔχει καὶ μεγάλη δημογωγικὴ δύναμη — γιατί ὁ δῆμος βλέπει μόνον τὰ ὠμά — δὲν εἶναι ἔργα ἐλευθερίας, δηλ. ἀπολύτου αὐτοσυνειδησίας καὶ ἐσωτερικῆς αὐτοβεβαίωσης τοῦ ἀνθρώπου, ἀλλὰ οἱ ἀναγκαῖοι καρποὶ μιᾶς φυσικῆς γένεσης. Ἀκολουθοῦντας τυφλὰ μία καὶ μόνη εἰδικὴ ἐπιστήμη τῆ βιολογία καὶ θέλοντας δογματικὰ καὶ βίαια νὰ μορφώσουν κοσμοθεωρία, ἀφίνοντας δὲ κατὰ μέρος τῆς ἱστορικῆς ἐπιστῆμης, ἰσχυρίζονται ὅτι ἀφοῦ ἀπὸ τὴν κίνηση τοῦ πρωτοπλάσματος ὡς τὴν κίνηση τῆς συνείδησης τοῦ ἀνθρώπου ἰσχύει ἓνας καὶ ὁ αὐτὸς νόμος, δὲν εἶναι δυνατὸ νὰ χωρίσωμε τὰ ἔργα αὐτῶν τῶν δύο ὄντων. Γιατὶ νὰ εἰποῦμε, λένε, πὼς τὸ ἔργο τοῦ ἀνθρώπου ἔχει μεγαλύτερη ἀξία ἀπὸ τὸ ἀσύνειδο σούρσιμο τοῦ πρωτοπλάσματος ἢ τοῦ σκουληκιοῦ στὸ βόρβορο ; Ὅπως εἶπα καὶ πρὶν, ἂν ἐξετάσωμε τὰ δύο αὐτὰ ἔργα ἀπὸ τὴν ἄποψη τῆς νομοτέλειας, δὲν ὑπάρχει καμμιά διαφορὰ ἀναμεταξύ των. Ἡ νομοτέλεια ὅμως εἶναι ἓνας ὁρισμένος τρόπος τοῦ νοῦ νὰ κατανοεῖ τὴ φύση. Καὶ ὁ νοῦς καὶ ὁ κόσμος δὲν εἶναι τόσο περιορισμένοι ὥστε ἡ οὐσία των νὰ ἐξαντλεῖται μὲ τὴν ὑποταγὴ των στὴ νομοτέλεια.

Σύμφωνα μὲ τὸν λογικὸ νόμο τῆς βιολογίας μπορεῖ νὰ φθάσει κανεὶς σὲ ὁρισμένες βαθμολογικῆς διαφορῆς μέσα στὸ ἔργο τῆς φύσης. σὲ οὐσιαστικῆς ὅμως διακρίσεις δὲν μπορεῖ ποτὲ νὰ φθάσει· ἡ ἀπόσταση ἀπὸ τὸ φυτὸ στὸ ζῶο, κι' ἀπὸ τὸ ζῶο στὸν ἄνθρωπο εἶναι, κατὰ τὴν βιολογία, μικρὴ· τουναντίον ἢ ἱστορία καὶ γενικὰ οἱ ἐπιστῆμης τοῦ

πνεύματος ὄχι μονάχα μᾶς ὀδηγοῦν, ἀλλὰ καὶ στηρίζονται στὴ ριζικὴ διαφορὰ ποὺ χωρίζει τὸν ἄνθρωπο ἀπὸ τὰ ζῶα. Ἡ διαφορὰ αὕτη εἶναι οὐσιαστικὴ, προκειμένου γιὰ τὸ πνεῦμα καὶ αὐτὸ ἐνδιαφέρει τὴν ἱστορία. Ἡ ἐνότητα τοῦ ζωϊκοῦ κόσμου, στὴν ὁποία καταλήγει ἢ καὶ ἀπὸ τὴν ὁποία ἀφορμᾶται ἡ βιολογία, εἶναι σύνθεση τοῦ νοῦ καμωμένη γιὰ ἓνα σκοπὸ καὶ ἔχει μεγάλη σπουδαιότητα ὡς ἀρχὴ ἐπιστημονικῆς βιολογικῆς ἐρευνας, δὲν χρησιμεύει ὁμως καθόλου γιὰ τὴν ἐρμηνεία βαθύτερων ψυχικῶν καὶ πνευματικῶν γεγονότων. Ἡ ἱστορία γιὰ νὰ ἐρμηνεύσει τὰ πνευματικὰ αὐτὰ γεγονότα ἔχει ἀνάγκη ἀπὸ ἄλλην ἐνότητα ἀπὸ ἄλλη ἀρχὴ ἐρμηνείας, καθαρὰ πνευματικὴ, ἢ ὁποία στηρίζεται σὲ ἀξίες. Ἔτσι ἐνῶ γιὰ τὴν ἐρμηνεία τῶν βαθμολογικῶν διαφορῶν ποὺ χωρίζουν τὸ ζωϊκὸ ἔργο τῆς φύσης εἶναι ἀρκετὴ ἡ ὑπόθεση τῆς βιολογικῆς ἐνότητας τῶν ὄντων, τοῦναντίον γιὰ τὴν ἐρμηνεία τῆς ἱστορικῆς ζωῆς ἡ ὑπόθεση αὕτη τοῦ νοῦ, ὅσονδήποτε καὶ ἂν ἰσχύει προκειμένου γιὰ βιολογικὰ φαινόμενα, δὲν ἔχει καμμιὰ ἀξία.

Ἐκεῖνος ποὺ μᾶς ἐφώτισε ὡς πρὸς τὸ ζήτημα αὐτὸ συστηματικὰ καὶ οὐσιαστικὰ εἶναι ὁ Kant. Αὐτὸς πρῶτος στὸ νεώτερο πολιτισμὸ ἐχώρισε τὴν φύση καὶ τὸν ἄνθρωπο καὶ εἶπε ὅτι φύση εἶναι ἐκεῖνο ποὺ ὑπόκειται σὲ νόμους· ὁ ἄνθρωπος δὲ ὡς δημιουργὸς τῆς ἱστορίας καὶ τοῦ πολιτισμοῦ δρᾷ καὶ ἐνεργεῖ αὐτόνομα· αὐτὸ θὰ εἰπεῖ καλλιεργεῖ ἀξίες. Ὁ ἴδιος ὁμως ὁ Kant, ὁ ὁποῖος τόσο ριζικὰ ἐχώρισε τὴν ἀνθρωπότητα ἀπὸ τὴ φυσικότητα εἶναι ποὺ πρῶτος ἔκαμε συστηματικὸ λόγον γιὰ τὴν ὑπόθεση τῆς βιολογικῆς ἐνότητας τῶν ζωϊκῶν ὄντων. Τοῦτο δὲ πρέπει νὰ τονισθεῖ ἰδιαίτερα γιὰ νὰ μὴν νομίσει κανεὶς ὅτι ὁ ἀρχηγὸς καὶ ἰδρυτὴς τῆς νεωτέρας ἰδεοκρατίας ἐχώρισε τὸν ἄνθρωπο ἀπὸ τὴ φύση, ὅσον ἀφορᾷ τὸν πολιτισμὸ καὶ τὴν ἱστορία, καὶ τὸν ἄφισε τάχα ἀσύνδετο ἀπὸ τὴ φύση, ὅσον ἀφορᾷ τὴ βιολογικὴ του καταγωγὴ. Καθαρὰ ἀνθρώπινο, αὕτη εἶναι ἡ σκέψη τοῦ Kant, εἶναι μόνον ὅ,τι πηγάζει ἀπὸ τὴν ἀρχὴ τῆς αὐτονομίας· ὅ,τιδήποτε ἄλλο ἀνήκει στὸν ἄνθρωπο ἀνήκει εἰς αὐτὸν σὰν σὲ φυσικὸ ὄν.

Ὁ Ἐγγελοσ ἐζήτησε νὰ ἐμβαθύνει ἀκόμα περισσότερο στὴν μεγάλη αὕτη φιλοσοφικὴ πράξις τοῦ Kant μὲ τὸ σκοπὸ νὰ φθάσει καὶ σ' ἐπιβαρύτερο σύνδεσμο μεταξὺ ἀνθρώπου (πνεύματος) καὶ φύσης. Γι' αὐτὸ ἐνόησε τὴ φύση ὡς τὴν ἐξωτερικέυσιν τοῦ πνεύματος. Τὸ πνεῦμα ἐμφανίσε-

ται κατ' ἔξοχὴν στὴν προσωπικότητα, ἢ ὁποία εἶναι πηγὴ τῆς ἱστορίας. Στὸ ὑποκείμενο κορυφώνεται τὸ ἔργο καὶ τῆς φύσης καὶ τῆς ἱστορίας. Ὅσοδὴποτε δὲ καὶ ἂν μᾶς βοηθᾷ ἡ βαθμιαία ἐξέλιξη, εἴτε στὴ φύση εἴτε στὴν ἱστορία, γιὰ νὰ τοποθετήσωμε τὸν ἄνθρωπο μέσα στὴ σειρά τῆς δημιουργίας μὲ αὐτὴ δὲν ἐννοοῦμε τίποτε ἀπὸ τὸ πραγματικὸ ἀνθρώπινο, γιατί αὐτὸ (τὸ καθαρὰ ἀνθρώπινο) φανερόνεται καὶ γιὰ τὸν "Ἐγὼ μονάχα τῆ στιγμῆ πού τὸ ὑποκείμενο γίνεται ἐλεύθερο· τότε πραγματώνεται καὶ ἡ ἰδέα τοῦ ἀπολύτου. Ἀπ' ἐδῶ βλέποντας κανεὶς τώρα τὸν κόσμον παρατηρεῖ ὅτι ὅλες οἱ ἄλλες ἐπιστημονικὲς ὑποθέσεις (ἢ ὑπόθεση τῆς βιολογικῆς ἐνότητας, ἢ ὑπόθεση τῆς ἐξέλιξης τῶν ζωϊκῶν ὀργανισμῶν) ἔχουν σχετικὴ μονάχα ἀξία, γιατί καμμιά ἀπ' αὐτὲς δὲν εἶναι ἰκανὴ νὰ μᾶς ἐξηγήσει τὸ γεγονός τοῦ ἐλευθέρου ἀνθρώπου καὶ τὸν σκοπὸ τῆς πράξης τοῦ ἀνθρώπου.

Ἱστορία καὶ ἱστορικὴ ζωὴ γενικὰ εἶναι τοῦτο· ν' ἀρχίζει ὁ ἄνθρωπος νὰ θέτει σκοποὺς καὶ νὰ ζητᾷ σκοποὺς μέσα στὶς πράξεις του. Γι' αὐτὸ ἱστορία δὲν εἶναι κάτι αὐθύπαρκτο ἢ κάτι πού γίνεται βιολογικά, ὅπως θέλει ὁ Spengler, κάτι πού ὀριμᾷ τάχα ὅπως ὀριμᾷ εἷνας καρπὸς στὴ φύση, οὔτε εἶναι κάτι δεδομένο ὅπως ἡ φύση, ἀλλὰ εἶναι κάτι πού προέρχεται ἀπὸ τὴν ἐνσυνείδητη πράξη τοῦ ἀνθρώπου, μὲ ἄλλα λόγια ἱστορία εἶναι πάντοτε αἵ τ η μ α, σκοπός.

Πῶς μπορεῖ κανεὶς νὰ κατανοήσῃ αὐτοὺς τοὺς σκοποὺς πού πραγματιώνονται στὴν ἱστορία; Ἐφ' ὅσον σκέπτεται κανεὶς βιολογικά ἢ καὶ ἀπλῶς φυσιοκρατικὰ εἶναι ἀδύνατο καὶ νὰ συναντήσῃ σκοπὸ στὴν ἱστορία. Ἐπίσης, ἐφ' ὅσον σκέπτεται κανεὶς μὲ τὴν ἀξίωση τῆς τυπικῆς λογικῆς ὅτι κατανόηση σημαίνει ἀναγωγή σὲ ἀνώτερο προσεχὲς γένος, ποτὲ δὲν θὰ μπορέσῃ νὰ κατανοήσῃ κανεὶς τοὺς σκοποὺς γιατί ὁ σκοπὸς εἶναι κάτι πού ἀναπαύεται στὸν ἑαυτό του, δὲν ἀνάγεται κίπου ἄλλου οὔτε ἔχει ποτὲ προηγούμενο πού νὰ τὸν θεμελιώσῃ. Ὁ σκοπὸς εἶναι αὐτοθεμελιωμένος μέσα στὴ συνείδηση· ὅτι ἡ ἱστορία ἔχει σκοπὸ αὐτὸ δὲν μπορεῖ νὰ τὸ ἀμφισβητήσῃ καὶ ὁ ἱστορικὸς ὕλισμός, ἂν καὶ γιὰ νὰ εἶναι συνεπὴς μὲ τὸν ἑαυτό του θάπρεπε νὰ μὴν δεχθῆ κανένα σκοπὸ μέσα στὴν ἱστορία ἀφοῦ τὴν ἱστορία τὴν δέχεται ὡς προέκταση τῆς φύσης. Μὲ τὸ νὰ ἀρνεῖται ἀπλῶς τὸν πνευματικὸ σκοπὸ τῆς ἱστορίας καὶ νὰ θέτῃ τὸν ὕλικὸ δὲν σημαίνει ὅτι

παύει νὰ ἀρνεῖται τὸ σκοπὸ. Ὁ ἱστορικὸς ὕλισμὸς εἶναι σ' αὐτὸ δογματικώτερος ἀπὸ κάθε ἄλλη ἀπολυταρχικὴ ἐρμηνεία τῆς ἱστορίας, γιατί θέτει ἐκ τῶν προτέρων ὡς δόγμα ὅτι οἰοδῆποτε ἱστορικὸ γεγονός εἶναι προῖον οἰκονομικῶν παραγόντων. Ἡ διαφορὰ μας μὲ τὸν ἱστορικὸ ὕλισμὸ δὲν εἶναι ὅτι ἀρνεῖται αὐτὸς τάχα τὸ σκοπὸ ἀπὸ τὴν ἱστορία ἀλλὰ ὅτι, ἐνῶ στὴν ἀρχὴ θέτει τὴν ἀξίωση πὼς ἡ ἱστορία εἶναι συνέχιση τοῦ φυσικοῦ ἔργου, ἔρχεται ὕστερα καὶ θέτει σκοπὸ, ἀντιφάσκοντας ἔτσι μὲ τὴν πρώτῃ του λογικὴ ἀφρηγία. Ἐκτὸς αὐτοῦ ἡ διαφορὰ μας μὲ τὸν ἱστορικὸ ὕλισμὸ συνίσταται εἰς τὸ ὅτι αὐτὸς περιορίζει τὸ σκοπὸ καὶ τὸ ἔργο τῆς ἱστορίας, γιατί ἐξηγεῖ τὴν ἱστορία κατὰ τὸ ἀπλοῦστάτο λογικὸ σχῆμα ποὺ λέγει ὅτι τὰ πάντα ὑπόκεινται στὴ νομοτέλεια τῆς οἰκονομίας.

Ὁ ἱστορικὸς ὕλισμὸς εἶναι μιὰ δογματικὴ ἐρμηνεία τῆς ἱστορικῆς ζωῆς καὶ τῆς οὐσίας τῆς ἱστορίας· εἶναι κάτι ποὺ δὲν στηρίζεται οὔτε στὴν ἐμπειρία οὔτε στὴ θετικὴ ἐπιστήμη, ἀλλὰ εἶναι ἓνα συστηματικὸ κατασκευάσμα ἐπάνω σὲ ἓνα ὠρισμένο καὶ ἀμετακίνητο δόγμα, τὸ δόγμα ὅτι συνεχίζεται καὶ στὴν ἱστορία ἡ φυσικὴ γένεση, ὅτι οἱ ἀγῶνες στὴν ἱστορία εἶναι τὸ ἀνάλογο τῶν ἀγῶνων στὴ φύση. Δὲν εἴμαστε ἐμεῖς ἐκεῖνοι ποὺ θὰ ἀρνηθοῦμε ὅτι ὁ φυσικὸς νόμος λειτουργεῖ ἀτάραχος σὲ κάθε στιγμὴ τῆς ἱστορικῆς ζωῆς. Ἰσχυριζόμαστε ὅμως πὼς τὴν οὐσία τῆς ἱστορίας δὲν τὴν ἀποτελεῖ αὐτὸ τὸ γεγονός, ἀλλὰ ἓνα ἄλλο, τὸ γεγονός τῆς αὐτονομίας τῆς συνείδησης. Ἡ διαφορὰ μας λοιπὸν μὲ τὸν ἱστορικὸ ὕλισμὸ εἶναι ὅτι, ἐνῶ ἐκεῖνος θεωρεῖ τὴν ἱστορία ἀπλὸ προῖον τῶν οἰκονομικῶν παραγόντων ποὺ εἶναι ἀπλὴ προέκταση τῆς φύσης, τουναντίον ἐμεῖς ἐπειδὴ νοοῦμε ὡς τὴ δημιουργικὴ ἀρχὴ τῆς ἱστορίας τὴ συνείδηση καὶ τὴν ἐλευθερία της δὲν μιλάμε μονάχα γιὰ φυσικοὺς ἀγῶνες μέσα στὴν ἱστορία, ποὺ κανεῖς λογικὸς ἄνθρωπος δὲν θὰ τοὺς ἀμφισβητήσῃ ποτέ, ἀλλὰ καὶ γιὰ πνευματικοὺς ἀγῶνες ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὴν οἰκονομικὴ ζωὴ. Ἡ ἀξίωση ὅτι στὴν ἱστορία ὑπάρχουν μόνον φυσικοὶ νόμοι καὶ δὲν ὑπάρχουνε αἰτήματα τῆς συνείδησης εἶναι αὐθαίρετη.

Τὶ εἶναι σκοπὸς μέσα στὴν ἱστορία τὸ καταλαβαίνει κανεῖς μονάχα ἂν γυρίσῃ καὶ ἰδεῖ τὸν ἑαυτό του, καὶ ἰδεῖ τὴν ἴδια τοῦ τὴ ζωὴ, γιατί ἱστορία εἶναι ἡ ζωὴ τοῦ ἀνθρώπου, τῆς ἀνθρωπότητας. Ὅπως μιὰ

πράξη τῆς ζωῆς μου, λ. γ. ἡ ἀπόφαση πού πέρνω νά συμβάλω στήν πραγματοποίηση μιᾶς πολιτικῆς ἰδεολογίας, διαφέρει ἀπό ὁποιοδήποτε φυσικό γεγονός μέ τὸ σκοπό της, ἔτσι καὶ ἡ ἱστορία γενικά διαφέρει ἀπὸ τὴ φύση μέ τὸ νόημά της, μέ τὸ σκοπό της. "Όλα τὰ ἔργα τῆς ἱστορίας ἔχουν νόημα καὶ τὰ διέπει σκοπὸς καὶ ἂν ἀκόμα εἶναι σφαιλερά. Ἰδὲς ἓνα φυσικό ἔργο, ἓνα βράχο· αὐτὸς ὁ βράχος εἶναι ὅ,τι βλέπεις, βαθύτερο νόημα δὲν ἔχει, ἂν ζητήσεις νὰ ἐμβαθύνεις σ' αὐτόν, θὰ φθάσεις μόνον στὸ νὰ διακρίνεις τὰ στάδια τῆς γένεσής του, θὰ παρακολουθήσεις τὴ γεωλογικὴ καὶ γεωφυσικὴ του γένεση, ἄλλο νόημα μέσα του δὲν θὰ εὔρεις· θὰ ὑπολογίσεις ἀκόμα τὸ βᾶρος του, καὶ θὰ καταμετρήσεις τὸν γεωμετρικό του ὄγκο, ἔπειτα θὰ προχωρήσεις στῆς χημικῆς του σύστασης τὴν ἀνάλυση. Ἰδὲς ἀπὸ τὸ ἄλλο μέρος ἓνα δράμα τοῦ Αἰσχύλου· εἶναι γεμάτο ἀπὸ νόημα, γεμίζει τὴν ψυχὴ τοῦ ἀνθρώπου μέ τὸ νόημά του καὶ τώρα ἀκόμα ὕστερα ἀπὸ δύομισυ χιλιάδες χρόνια· ἓνα δράμα δὲν ὑπάρχει μόνον, ὅπως ὑπάρχει ἓνας βράχος, ἀλλὰ ἀξίζει. Σ' αὐτὴ τὴν ἀξία ἔγκειται ἀκριβῶς ὁ σκοπὸς του, τὸ δὲ σκοπὸ τὸν κατανοῶ καὶ δὲν τὸν δέχομαι ἀπλᾶ ὅπως δέχομαι ἓνα φυσικό γεγονός. Τὸ φυσικό γεγονός τὸ ὑπάγω πάντοτε σ' ἓνα γενικὸ νόμο, ἐνῶ τὸ ἱστορικό γεγονός τὸ ἐννοῶ πάντα ὡς ἀξία.

Ἐἴτε ἓνα ὑλικό, εἴτε ἓνα πνευματικό ἔργο πραγματώνω, εἴτε φροντίζω γιὰ τὴν καλλιέργεια τῆς γῆς, εἴτε γιὰ τὴν καλλιέργεια τῆς ψυχῆς ὁ σκοπὸς πού ἐνυπάρχει καὶ στὸ ἓνα καὶ στὸ ἄλλο ἔργο, ὅσονδήποτε εἰδικὸς καὶ ἂν εἶναι, ἀμα ἐξετασθεῖ ἀπὸ τὴν ἀποψη τῆς φιλοσοφίας τῆς ἱστορίας καὶ τῆς φιλοσοφίας τοῦ πολιτισμοῦ, εἶναι ὁ ἴδιος. Καὶ μέ τὸ πρῶτο καὶ μέ τὸ δεύτερο ἔργο ἀποκτῶ συνείδηση τοῦ ἑαυτοῦ μου. Σκοπὸς βαθύτερος τῆς ἱστορίας καὶ τοῦ πολιτισμοῦ εἶναι τὸ πῶς νάρθει ὁ ἄνθρωπος σὲ συνείδηση τοῦ ἑαυτοῦ του. Καὶ μέ τὴ ὁπὴ του πρὸς τὰ ἔξω, πρὸς τὸ ὑλικὸ περιεχόμενο τοῦ κόσμου, τὸ σῶμα καὶ τὴ φύση καὶ μέ τὴν ἐμβαθύνση πρὸς τὰ μέσα, πρὸς τὴ συνείδησή του, τὸν ἴδιο σκοπὸ ἐπιδιώκει ὁ ἄνθρωπος ἢ τουλάχιστον στὸ ἴδιο ἀποτέλεσμα καταλήγει· ἔρχεται σὲ συνείδηση τοῦ ἑαυτοῦ του. Ἄν ἐξετάσωμε λ. γ. ἓνα τεχνικό ἔργο ἀπὸ τὴν ἀποψη τοῦ ἀμέσου σκοποῦ πού ἔχει θὰ περιορισθοῦμε νὰ εἰποῦμε ὅτι ἐξυπηρετεῖ ὀρισμένες ἀνάγκες τοῦ ἀνθρώπου, ἂν ὅμως τὸ ἐξετάσωμε ἀπὸ τὴν ἀποψη τοῦ σκοποῦ μέ τὸν

ὅποιον ἔχει νὰ κάμει ἡ φιλοσοφία τοῦ πολιτισμοῦ, θὰ εἰποῦμε ὅτι τὸ ἔργο αὐτὸ εἶναι δεῖγμα τῆς αὐτοσυνείδησης τοῦ λαοῦ ποὺ τὸ ἐδημιούργησε καὶ παριστάνει τὸν σταθμὸ τῆς αὐτοσυνείδησης ποὺ εἶχε ὁ λαὸς αὐτός. Ἡ θέσπιση ἑνὸς νόμου μέσα στὴν πολιτεία, ἡ ἐφαρμογή του καὶ τ' ἀποτελέσματα του δείχνουν ἐπίσης τὸ βαθμὸ τῆς αὐτοσυνείδησης τοῦ λαοῦ ποὺ ἀποτελεῖ τὴν πολιτεία. Μὲ αὐτοὺς τοὺς σκοποὺς, ὑλικοὺς καὶ πνευματικοὺς, θέτει πράγματι ἡ συνείδηση τὸν ἑαυτὸ της. Τουναντίον ἐφ' ὅσον μένει στὴ φυσικότητα, ἐφ' ὅσον περιορίζεται στὴν ἀπόλαυση τῶν καρπῶν τῆς φύσης καὶ δὲν τὴν κεντάει ὁ στοχασμὸς νὰ θέσει σκοποὺς, ἡ συνείδηση δὲν εἶναι ἀκόμα συνείδηση ἱστορικὴ ἢ συνείδηση πολιτισμοῦ, γιατί ἱστορία ἢ πολιτισμὸς εἶναι τὸ ἴδιο.

Ὁ ἄνθρωπος γίνεται ἱστορικὸ ὄν μόνον ὅταν ἰδεῖ τὸν ἑαυτὸ του μέσα στὸν κόσμον ὡς συνείδηση, τὸν δὲ κόσμον ὡς πρόβλημα αὐτῆς τῆς συνείδησης. Τὶ θὰ εἰπῆ αὐτό; γιὰ νὰ νοήσει κανεὶς αὐτὸ πρέπει νὰ καταλάβει τί εἶναι συνείδηση. Ὁ ἄνθρωπος δὲν εἶναι οὔτε ἐκεῖνο ποὺ ἰσχυρίζονται οἱ ὑλιστές, οὔτε ἐκεῖνο ποὺ διατείνονται οἱ παλαιοὶ μεταφυσικοὶ ἀλλὰ κάτι διαφορετικόν. Οἱ πρῶτοι ἰσχυρίζονται πὼς ὁ ἄνθρωπος εἶναι ἀπλῆ συνέχιση τοῦ φυσικοῦ ἔργου ὅχι μόνον ὅ,τι ἀφορᾷ τὸν ὀργανισμό του ἀλλὰ καὶ ὅ,τι ἀφορᾷ τοὺς πνευματικοὺς του σκοποὺς. Οἱ δεύτεροι διατείνονται πὼς ὁ ἄνθρωπος δὲν εἶναι μονάχα ἐκεῖνο ποὺ ξέρομε, βασιληᾶς ἐτούτης τῆς γῆς, ἀλλὰ πὼς ἡ καταγωγὴ του εἶναι ἀπὸ ἕνα κόσμον ὑπερφυσικόν. Καὶ ὁ πρῶτος καὶ ὁ δεύτερος ἰσχυρισμὸς εἶναι δογματικοί, δηλαδὴ ἀντίκεινται στὴν κριτικὴ σκέψη.

Γιατί νὰ καταφύγω στὸ δογματισμὸ γιὰ νὰ δῶ τί εἶμαι καὶ νὰ μὴν ἐμβαθύνω στὰ ἔργα μου εἴτε πρακτικά, εἴτε θεωρητικά καὶ ἀπ' ἐδῶ νὰ σχηματίσω κρίση γιὰ τὸν ἑαυτὸ μου; Γιατί νὰ μὴν ξεκινήσω ἀπὸ τοὺς σκοποὺς ποὺ θέτω καὶ ἐκτελῶ καὶ νὰ ἀνατρέχω σὲ δόγματα ποὺ εἶναι φραγμοὶ γιὰ τὴν ἐλεύθερη καὶ κριτικὴ σκέψη; Ὅποιαδήποτε καὶ ἂν ἀναλύσω ἀπὸ τίς πράξεις μου καὶ τίς σκέψεις μου θὰ δῶ ὅτι ἐκεῖνο ποὺ τὴ διακρίνει εἶναι ὅτι εἶναι συνειδητὴ ἐνέργεια, δηλαδὴ μὲ νόημα καὶ σκοπὸ ποὺ κατανοῶ. Συνείδηση λοιπὸν εἶναι ἡ ἐνέργεια ποὺ ἔχει νόημα καὶ ποὺ πραγματώνει σκοποὺς. Ἡ πραγμάτωση αὐτῶν τῶν σκοπῶν γίνεται μέσα σ' αὐτὸν τὸν κόσμον καὶ μὲ αὐτὸν τὸν κόσμον, ὁ ὅποιος ἀποτελεῖ περιεχόμενον γιὰ

τῆ συνείδηση. Συνείδηση καὶ κόσμος εἶναι δυο ποσὰ ἴσα — ἐφ' ὅσον ἐπιτρέπεται νὰ μιλήσωμε ποσοτικὰ γιὰ πνευματικὰ γεγονότα — πού ἐλαττώνονται καὶ αὐξάνουν ἀμοιβαίᾳ.

Β'. Οἱ σκοποὶ τῆς Ἱστορίας.

Σύμφωνα μὲ τ' ἀνωτέρω οἱ σκοποὶ τῆς ἱστορίας δὲν μποροῦν νᾶναι διαφορετικοὶ ἀπὸ τοὺς σκοποὺς τοῦ ἀνθρώπου. Ἄν τώρα παρατηρήσω βαθύτερα τὸν ἑαυτό μου θὰ ἰδῶ ὅτι ἡ ἐνέργεια τοῦ ἑαυτοῦ μου μοιράζεται σὲ πολλὰς κατευθύνσεις, θὰ ἰδῶ ὅτι ἡ συνείδησή μου εἶναι ἓνα σύστημα ἀπὸ σκοποὺς. Οἱ πολλοὶ ὅμως αὐτοὶ σκοποὶ, ὅσον-δήποτε καὶ ἂν ἀκολουθοῦνε δικούς τους δρόμους, δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ ἐννοηθοῦνε ὁλότελα χωριστὰ ὁ ἓνας ἀπὸ τὸν ἄλλον, ὅπως δὲν εἶναι χωριστοὶ οἱ σκοποὶ πού ἔχουν τὰ μέλη τοῦ σώματος, ἀλλὰ ὑφίστανται ὡς σκοποὶ μόνον μέσα στὸ συνθετικὸ γεγονὸς τῆς συνείδησης, ὅπως τὰ μέλη τοῦ σώματος ὑφίστανται ὡς σκοποὶ μέσα στὸ συνθετικὸ γεγονὸς τῆς ζωῆς, τοῦ ὄργανισμοῦ. Οἱ σκοποὶ αὐτοὶ ἀποτελοῦνε ἓνα ὅλο, τὸν πολιτισμὸ ἢ τὴν ἱστορία, τὸ κατ' ἐξοχὴν σύνθετο αὐτὸ γεγονὸς τῆς συνείδησης τοῦ ἀνθρώπου, πού παριστάνει πάντοτε τὸ βαθμὸ τῆς αὐτοσυνείδησής του.

Στοὺς σκοποὺς αὐτοὺς ἀναλογοῦνε ἐνέργειες τῆς συνείδησης οἱ ὁποῖες δὲν συνυπάρχουν ἀπλῶς μέσα στὴ συνείδηση ἀλλὰ ἀλληλοεπιδρῶνε ἢ μιὰ ἐπάνω στὴν ἄλλη, ἀλληλοπεριορίζονται καὶ ἀνταγωνίζονται ἢ μίᾳ τὴν ἄλλη. Στὸν ἀνταγωνισμὸ αὐτὸν ἔγκειται ἡ καθαυτὴ ζωὴ τῆς συνείδησης, ὅπως στὸν ἀνταγωνισμὸ πού ὑπάρχει μεταξὺ ἐγρήγορσης καὶ ὕπνου στηρίζεται ἡ διατήρηση τῆς ζωῆς. Ὁ ἀνταγωνισμὸς αὐτὸς προέρχεται ἀπὸ τὴν τάση πού ἔχει κάθε ἐνέργεια τῆς συνείδησης ἀπὸ μερικὴ πού εἶναι νὰ γίνεται γενικὴ, νὰ θέλει νὰ ἐπικρατήσῃ σ' ὅλη τὴ συνείδηση. Ὅλες οἱ ἐνέργειες τῆς συνείδησης ἔχουνε τὴν τάση πρὸς τὴ γενικότητα καὶ τὴν ἀπολυταρχία. Ἐπειδὴ δὲ ὅλες τείνουν νὰ ἐπικρατήσουν γι' αὐτὸ κατὰ τὴν τάση αὐτὴ ἀλληλοπεριορίζονται. Στὸν ἀλληλοπεριορισμὸν αὐτὸν ἔγκειται τὸ γεγονὸς τοῦ πολιτισμοῦ καὶ τῆς ἱστορίας, γιατί ἱστορία καὶ πολιτισμὸς δὲν εἶναι ἢ ἐπικράτηση μιᾶς ἐνέργειας τῆς συνείδησης ἀλλὰ ἢ ταυτόχρονη ἀνάπτυξη ὅλων.

Ἡ συνείδηση, ἐπειδὴ εἶναι ἀπόλυτα συνυφασμένη μὲ τὸν ὄργανισμό καὶ τὴ ζωὴ καὶ ὑπάρχει μόνον ἐφ' ὅσον ὑπάρχει ζωὴ, ἔχει τὴν τάση νὰ ἐκμεταλλεύεται τὰ δεδομένα τοῦ ὕλικου κόσμου. Ἡ ἐκμετάλλευση αὕτη γίνεται μὲ τὴν οἰκονομικὴ καὶ τεχνικὴ ἐνέργεια τῆς συνείδησης.

Ἡ συνείδηση χαρακτηρίζεται βασικὰ μὲ τὴν ἰκανότητα ποὺ ἔχει νὰ κυριαρχεῖ γνωστικὰ καὶ σὲ ὅ,τι γίνεται μέσα της καὶ σὲ ὅ,τι συντελεῖται γύρω της. Τὴ βασικὴ αὕτη ἐνέργεια τῆς συνείδησης τὴν λέμε ἐπιστήμη.

Ἡ συνείδηση, ἐπειδὴ ὑπάρχει ἐν ἀναφορᾷ πρὸς τὸ κοινωνικὸ σύνολο, γιὰ νὰ ζήσει καὶ ν' ἀναπτύξει ὅλες της τὶς ἐνέργειες τείνει στὴ ρύθμιση τῶν σχέσεών της μὲ τὸ κοινωνικὸ σύνολο. Τὴν τάση καὶ τὴν ἐνέργεια αὕτη τῆς συνείδησης τὴν ὀνομάζουμε πολιτικὴ.

Ἡ συνείδηση δὲν χαρακτηρίζεται μονάχα ἀπὸ τὴν γνωστικὴ ἐνέργεια μὲ τὴν ὁποία κυριαρχεῖ λογικὰ τὰ δεδομένα μέσα της καὶ ἔξω της, ἀλλὰ διέπεται καὶ ἀπὸ τὴν τάση νὰ ἐξιδανικεύει τὰ στοιχεῖα τῆς ἐμπειρίας καὶ τῆς ἐσωτερικῆς της ζωῆς, νὰ τὰ μορφώνει καλλιτεχνικά, καὶ νὰ τὰ ἀκεραιώνει αἰσθητικὰ καὶ γενικὰ νὰ ἐκφράζει τὸ εἶναι της αἰσθητικὰ. Ἡ βασικὴ αὕτη ἐνέργεια τῆς συνείδησης ὀνομάζεται τέχνη.

Ἡ συνείδηση στὴ μόνωσή της μέσα στὸν κόσμο ἔχει τὴν τάση νὰ ἐκτείνεται συναισθηματικὰ πρὸς κάθε τι ποὺ ζεῖ γύρω της, νὰ τὸ ἀγκαλιάζει ὡς συγγενικό της πλᾶσμα καὶ νὰ τὸ συνενώνει μὲ ὅλη τὴ γένεση, φυσικὴ, ἱστορικὴ, ψυχολογικὴ καὶ καθ'αυτὸ πνευματικὴ καὶ ἔτσι νὰ σβύνει τὶς διαφορὰς ποὺ χωρίζουν τὰ ὄντα βυθίζοντάς τα ὅλα μέσα στὸ συναίσθημα. Ἔτσι καθαγιάζονται ὅλα, ἀγαθὰ καὶ ἁμαρτωλά, ὑψηλὰ καὶ ταπεινά, ἄξια καὶ ἀνάξια, ὅλοι οἱ χωρισμοὶ πέφτουν καὶ ὁ κόσμος γίνεται ἓνα μὲ τὴ συνείδηση (ἐν καὶ πᾶν). Τὴν ἐνέργεια αὕτη τῆς συνείδησης καλοῦμε θρησκεία.

Τέλος ἡ συνείδηση, ἀφοῦ ἀποχτήσῃ σαφήνεια γιὰ τὴν ὑπαρξή της κι' ἀρχίσει νὰ ξεχωρίζει τοὺς σκοποὺς τοὺς ὁποίους θέτει καὶ καλλιεργεῖ, ἀρχίζει νὰ γυρίζει στὸν ἑαυτὸ της καὶ νὰ ρωτᾷ ποιὸ εἶναι τὸ νόημα ὅλων αὐτῶν τῶν ἐνεργειῶν καὶ ὅλων αὐτῶν τῶν σκοπῶν καὶ ποιά εἶναι ἡ θέση της μέσα στὸν κόσμο. Μὲ τὴν ἐρώτηση αὕτη ἡ συνείδηση γίνεται φιλοσοφικὴ.

Θὰ μπορούσαμε λοιπὸν νὰ εἰποῦμε ὅτι ἡ οἰκονομία, ἡ τεχνική, οἱ ἐπιστήμη, ἡ πολιτική, ἡ τέχνη, ἡ θρησκεία καὶ ἡ φιλοσοφία εἶναι οἱ βασικὲς ἐνέργειες τῆς συνείδησης στὶς ὁποῖες ἀνταποκρίνονται οἱ θεμελιακοὶ σκοποὶ τῆς ζωῆς, ἢ ἀπλούστερα ἡ συνειδητὴ ζωὴ ἐκδηλώνεται καὶ ὑπάρχει ὡς οἰκονομία, τεχνική, ἐπιστήμη, πολιτική, τέχνη, θρησκεία καὶ φιλοσοφία.

Ὁ ἀνταγωνισμὸς, ποὺ ἀποτελεῖ τὸ κύριο γνώρισμα τῆς ἱστορίας καὶ τοῦ πολιτισμοῦ, διαδραματίζεται μεταξὺ αὐτῶν τῶν ἐνεργειῶν, ἢ πάλιν γίνεται μεταξὺ τῶν σκοπῶν αὐτῶν καὶ γιὰ τοὺς σκοποὺς αὐτοὺς, γιὰτί ὅλοι μαζί ἀποτελοῦνε τὸ σύνθετο γεγονός τῆς συνείδησης καὶ τῆς ἱστορίας, ἀφοῦ ἱστορία εἶναι ἡ τελεολογικὴ ἀνάπτυξις τῆς συνείδησης.

Κάθε ἐνέργεια δὲν εἶναι μονάχα εἰδικὴ ἀλλὰ καὶ καθολικὴ. Εἴτε οἰκονομικά, εἴτε τεχνικά, εἴτε ἐπιστημονικά ἐκδηλώνεται ἡ συνείδηση φανερώνεται ὁλόκληρη. Γι' αὐτὸ μιὰ αἰγυπτιακὴ πυραμίδα, ἂν καὶ εἶναι τεχνικὸ ἔργο, δὲν μᾶς φανερώνει μόνον τὴν τεχνικὴν ἐνέργειαν τῆς συνείδησης τοῦ λαοῦ αὐτοῦ, ἀλλὰ καὶ ὅλες τὶς ἄλλες ἐνέργειες, τὴν οἰκονομικήν, τὴν ἐπιστημονικήν, καλλιτεχνικήν, θρησκευτικήν κ.λ.π. Ἡ πυραμίδα μᾶς δείχνει τὴ δύναμιν τῆς βασιλείας (πολιτική), τὴν θρησκείαν καὶ τὴν τέχνην καθὼς καὶ τὸν καθολικὸν τρόπον κατὰ τὸν ὁποῖον ἀντίκρουζαν τὴ ζωὴ οἱ Αἰγύπτιοι, δηλ. τὴν φιλοσοφίαν τους. Ἐπίσης μιὰ δημογορία τοῦ Θουκυδίδου μᾶς παρέχει τὴν εἰκόνα ὁλόκληρης τῆς ζωῆς τῶν ἀρχαίων καὶ ὄχι μόνον τῆς πολιτικῆς δράσεως των.

Ὁ ἱστορικὸς ὕλισμὸς μιλάει γιὰ διαλεκτικὴν τῆς ἱστορίας καὶ ἐννοεῖ μ' αὐτὸ τὸν ἀνταγωνισμὸν ποὺ γίνεται γιὰ τὰ ὕλικά συμφέροντα. Ἡ ἀληθινὴ διαλεκτικὴ συνίσταται στὸν ἀνταγωνισμὸν μεταξὺ τῶν σκοπῶν ποὺ θέτει ἡ ἱστορία καὶ ποὺ εἶναι μαζί ὕλικοι καὶ πνευματικοί, καὶ ὄχι στὸν ἀνταγωνισμὸν ἀπλῶς τῶν ὕλικῶν συμφερόντων τῶν ἀνθρώπων. Ἡ ἱστορία δὲν εἶναι ἀπλῆ διαλεκτικὴ τῆς ὕλης, δηλ. ἓνα ἀναγκαῖο ξετύλιγμα τῶν μορφῶν τῆς ὕλης ἀλλὰ μιὰ τελεολογικὴ ἀνάπτυξις τῆς συνείδησης καὶ μ' αὐτὸ μιὰ τελεολογικὴ ρύθμιση τῆς ὕλης ποὺ περιβάλλει τὴν συνείδηση.

Ὑπάρχουν στιγμὲς στὴ ζωὴ τῆς ἀνθρωπότητος ποὺ ἀπὸ ὁργανικὰς ἐπαναστάσεις ποὺ γίνονται μέσα στὸ σῶμα τῆς ἱστορίας νὰ θολώνε-

ται τόσο πολὺ ἢ πνευματικὴ ὕψωση τῶν ἀνθρώπων ποὺ νὰ μὴν βλέπουν κανέναν ἄλλο σκοπὸ ἀπὸ τὸν καθαρὰ ὑλικό. Πιστεύουν τότε οἱ πλεῖστοι ὅτι μιὰ καὶ μόνη ἐνέργεια διέπει τὴ συνείδηση τοῦ ἀνθρώπου, ἡ οικονομική, καὶ ὅτι γι' αὐτὴ μονάχα γίνονται οἱ ἀγῶνες. Εἰς αὐτὴ τὴ θόλωση τῶν πνευμάτων συντελεῖ ἐξαιρετικὰ καὶ τὸ γεγονός ὅτι στὴν ἀντίληψη τῶν πολλῶν ὑποπίπτουν κυρίως οικονομικὲς ἐπαναστάσεις, καὶ οἱ οικονομικὲς ἀξίες γιατί γιὰ τὶς ἄλλες ἐπαναστάσεις ποὺ γίνονται στὸ καθαρὸ πνευματικὸ πεδίο καὶ γιὰ τὶς ἀξίες ποὺ τὶς ρυθμίζουνε δύσκολα πέρνουν εἶδηση οἱ πολλοί. Πράγματι ὅμως δὲν ὑπάρχει καμιὰ γερὴ ἐπανάσταση καθαρὰ οικονομική γιατί πολὺ πρὶν φθάσει ἕνας λαὸς στὴν οικονομικὴ ἐπανάσταση ἔχει ἤδη ἐπαναστατήσῃ ψυχικὰ καὶ πνευματικὰ.

Μὲ τὴν οἰκονομία καὶ τὴν τεχνικὴ ἐξασφαλίζεται τὸ ὑλικὸ ὑπόβαθρο τῆς ἱστορίας γιατί μ' αὐτὲς θεραπεύονται καὶ ἱκανοποιοῦνται ἡ ὑλικὲς ἀνάγκες τοῦ ἀνθρώπου ποὺ εἶναι φυσικὰ δεδομένα. Ἡ ἱκανοποίηση τῶν φυσικῶν αὐτῶν δεδομένων γίνεται μὲ ὁρισμένους μορφὰς τῆς ὕλης.

Ἡ οἰκονομία καὶ ἡ τεχνική, ἂν καὶ χρησιμεύουν γιὰ τὴν ἱκανοποίηση φυσικῶν ἀναγκῶν, δὲν εἶναι οἱ ἴδιες φυσικὲς ἀνάγκες, ἀλλὰ εἶναι πνευματικὲς ἐνέργειες ποὺ ἐπιδιώκουν ὑλικοὺς σκοπούς. Ἡ συνείδηση, ὄντας ἀπόλυτα συνυφασμένη μὲ τὴν ὕλη, θέτει ὡς σκοπὸ τὴν καλλίτερη ἱκανοποίηση τῶν φυσικῶν ἀναγκῶν. Ἡ θέση τοῦ σκοποῦ αὐτοῦ εἶναι μιὰ πράξη τῆς συνείδησης. Εἰς τὴν ὑπηρεσία αὐτοῦ τοῦ σκοποῦ δουλεύουν ἡ οἰκονομία καὶ ἡ τεχνική. Τὸ πνεῦμα ὑπηρετεῖ ἐδῶ τὴν ὕλη. Ἐξ ἄλλου δὲν θὰ ἦταν δυνατόν νὰ φθάσωμε στὴν πραγματικὴ ἐκμετάλλευση τῆς ὕλης ἂν δὲν εἴχαμε πνεῦμα· δὲ θὰ μπορούσαμε νὰ φθάσωμε οὔτε στὴ δημιουργία οἰκονομίας καὶ τεχνικῆς. Ὅπως τὸ πνεῦμα βοηθάει γιὰ νὰ ἐκμεταλλευθῶμε τὴν ὕλη ἔτσι καὶ ἡ ὕλη βοηθάει γιὰ νὰ ἀναπτύξωμε τὸ πνεῦμα. Ἡ σχέση τῶν δύο αὐτῶν στοιχείων εἶναι ἀμοιβαία. Λογικὰ τὸ πρῶτον κινοῦν εἶναι βέβαια τὸ πνεῦμα, ἐμπειρικὰ ὡς τὸ πρῶτον κινοῦν παρουσιάζεται ἡ ὕλη. Πνεῦμα καὶ ὕλη εἶναι τῷ ὄντι ἀχώριστα. Ὑλικὴ ἀνάγκη καὶ τελεολογικὴ τῆς ἱκανοποίηση εἶναι ταυτόχρονα.

Ἡ οἰκονομία καὶ ἡ τεχνικὴ ὑπάρχουνε ὄχι μονάχα ἐπειδὴ ἔχομε φυ-

σικές ανάγκες πού πρέπει νά ικανοποιηθοῦνε ἀλλά καί διότι ὑπάρχει συνειδητὴ ἐνέργεια πού μπορεῖ νά τις ικανοποιήσῃ τελεολογικά, γιατί ἡ οἰκονομία καί ἡ τεχνική δὲν εἶναι τίποτα ἄλλο παρὰ συστηματικὰ σύνολα κρίσεων λογικῶν πού εἶναι ἀπαραίτητα γιὰ νά φθάσωμε στὴν καλλίτερη ικανοποίηση τῶν ὑλικῶν ἀναγκῶν.

Εἶναι ἀναμφισβήτητο ὅτι ἀπὸ τὴν ικανοποίηση αὐτῶν τῶν ἀναγκῶν ἐξαρτᾶται καί ἡ πραγμάτωση τῶν ἄλλων σκοπῶν τῆς ἱστορίας. Ἐπειδὴ ἡ συνείδηση ὑπάρχει ἐκεῖ πού ὑπάρχει σῶμα, ὄργανισμός καί ἐπειδὴ ὁ ὄργανισμός ἔχει ἀνάγκες ὑλικές γι' αὐτὸ ἱστορία καί πολιτισμός μποροῦν νά ὑπάρξουν μονάχα ἐκεῖ πού ικανοποιοῦνται αὐτὲς οἱ ἀνάγκες. Ὅταν ὅμως λέμε ὅτι ἱστορία καί πολιτισμός μποροῦν νά ὑπάρξουν μόνον ἐκεῖ πού ικανοποιοῦνται οἱ ὑλικές ἀνάγκες δὲν ἐννοοῦμε ποτὲ ὅτι κατ' ἀνάγκην ὅπου ικανοποιοῦνται οἱ ὑλικές ἀνάγκες ὑπάρχει πολιτισμός καί ἱστορία, γιατί οἱ ὑλικές ἀνάγκες ικανοποιοῦνται καί στὸν καλούμενο φυσικὸ ἄνθρωπο καί σὲ πρωτόγονους λαοὺς καί στὰ ζῶα.

Ἱστορία καί πολιτισμός ὑπάρχουνε μονάχα ἐκεῖ πού οἱ ὑλικές ἀνάγκες ικανοποιοῦνται μὲ οἰκονομία καί τεχνική, δηλ. ἐκεῖ πού ὁ ἄνθρωπος ἐκτελῶντας μέσα του μιὰ πνευματικὴ ἐνέργεια θέτει ὡς ἐνσυνείδητο σκοπὸ τὴν ικανοποίηση αὐτῶν τῶν ἀναγκῶν. Ἀπὸ τὴ φύση ὑπάρχουνε μέσα στὸν ἄνθρωπο ἀνάγκες ὑλικές ὡς δεδομένα. Μὲ τὴν οἰκονομία καί τὴν τεχνικὴ τὰ δεδομένα αὐτὰ ρυθμίζονται, ταχτοποιοῦνται, ἡμερώνονται. Ἐδῶ μέσα σ' αὐτὲς τις ὑλικές ἀνάγκες ὀρίζεται ἡ συνείδηση τις πρώτες της ῥίζες, καί ἀπὸ τις ῥίζες αὐτὲς ἐξαρτᾶται ἡ δυναμικότητα πού θάχει ἓνας πολιτισμός. Ὅσο τελειότερα (σκοπιμότερα, τελεολογικώτερα) βυθίζεται ἡ συνείδηση στὴν ὕλη τόσο καλλίτερα θὰ μπορεῖ νά διαμορφώσῃ καί ν' ἀναπτύξῃ καί τις ἄλλες ἐνέργειες, γιατί τὸ βύθισμα αὐτὸ στὴν ὕλη εἶναι ἓνα πνευματικὸ γεγονός. Ὅταν λοιπὸν αὐτὸ τὸ πνευματικὸ γεγονός, πού εἶναι πρωταρχικό, ἔχει βάθος, δηλ. δείχνει τὴν τελεολογικὴ δυναμικότητα τῆς συνείδησης γιὰ τὸν ὑλικὸ κόσμον ἀντανακλᾷ κατ' ἀνάγκην καί τὴν τελεολογικὴ δυναμικότητα τῆς συνείδησης γιὰ τὸν πνευματικὸν κόσμον.

Συνήθως διακρίνομεν ἐσωτερικὸ καί ἐξωτερικὸ πολιτισμό, καί ὅταν λέμε ἐξωτερικὸ ἐννοοῦμε τὴν οἰκονομία καί τὴν τεχνικὴ, ἐσωτερικὸ δὲ

τὴν τέχνη, ἐπιστήμη, πολιτική, θρησκεία καὶ φιλοσοφία. Τὸ ἐρώτημα εἶναι ἂν πράγματι εἶναι δυνατόν νὰ χωρισθοῦνε οἱ ἐνεργεῖες αὐτὲς τόσῳ ριζικῶς σὲ δύο διαφορετικοὺς κόσμους. Σύμφωνα μὲ ὅσα εἶπαμε παραπάνω ἐκεῖ ποὺ ὑπάρχει τὸ ἓνα ὑπάρχει καὶ τὸ ἄλλο, ἐκεῖ ποὺ ὑπάρχει τελεολογικὴ πλήρωση τῶν ὑλικῶν ἀναγκῶν καὶ ὄχι ἀπλῶς φυσικὴ ἐκεῖ κατ' ἀνάγκην ὑπάρχει ταυτόχρονα ἱστορία καὶ πολιτισμός, δηλ. τέχνη κτλ. Μὰ θὰ εἰπεῖ κανεὶς ὅτι τὸ παράδειγμα τῆς Ἀμερικῆς θὰ βγάλει κραυγὴ ἐναντίον τοῦ ἰσχυρισμοῦ αὐτοῦ, καὶ τὸ παράδειγμα τῆς Ρωσίας ἂν καὶ εἶναι ἀκόμα ἀδιαμόρφωτο καὶ αὐτὸ ἐν τούτοις προσέχει τὶς πιθανότητες νὰ διαφεύσει αὐτὸν τὸν ἰσχυρισμό. Εἶναι ἀλήθεια ὅτι στὴν Ἀμερικὴ ἔχομε ἐπικράτηση τῆς οἰκονομίας καὶ τῆς τεχνικῆς, ὅλη σχεδὸν ἡ ζωὴ οὐθμιζέται ἐδῶ μὲ τοὺς σκοποὺς τῶν δύο αὐτῶν ἐνεργειῶν. Ὑπάρχει δηλαδή ἐδῶ τελεολογικὴ πλήρωση ὑλικῶν ἀναγκῶν. Πῶς ἔγινε αὐτὴ ἂν δεχθοῦμε ὅτι ἡ Ἀμερικὴ δὲν ἔχει ἐσωτερικὸν πολιτισμό; Ἰσχυρίζομαι ὅτι γιὰ νὰ γίνῃ αὐτὴ ἡ ἀνάπτυξις τῆς οἰκονομίας καὶ τῆς τεχνικῆς ἔπρεπε νὰ ὑπάρχουν ὁρισμένα πνευματικὰ στοιχεῖα, καθαρὰ ἐσωτερικά, παρμένα ἀπὸ τοὺς Εὐρωπαίους. Ἐπίσης ἡ Εὐρώπη δὲν ἔπαυσε ποτὲ νὰ τρέφῃ πνευματικὰ τὴν Ἀμερικὴ. Ὡς πρὸς τὴν Ρωσίαν ἰσχύει τὸ ἴδιον. Τὸ οἰκονομικὸ πείραμα στὴν Ρωσίαν γίνεται μὲ εὐρωπαϊκὴ φιλοσοφία. Ἡ δὲ οἰκονομικὴ καὶ τεχνικὴ ἐκμετάλλευσις τῆς γῶρας αὐτῆς γίνεται μὲ εὐρωπαϊκὰ κεφάλια (μηχανικοί, ἀρχιτέκτονες κτλ.) ποὺ φέρουν μαζί τους καὶ τὸν ἐσωτερικόν τους πολιτισμό, τὴν τέχνην τους καὶ τὴν κοσμοθεωρίαν τους. Ὁ Marx καὶ ἡ φιλοσοφία του εἶναι ὄργανικὸν προῖόν τῆς πολιτικῆς καὶ πνευματικῆς ἱστορίας τῆς Εὐρώπης τοῦ 18ου καὶ τοῦ πρώτου ἡμίσεως τοῦ 19ου αἰῶνος. Ἐπομένως ἡ οἰκονομικὴ θεωρία τοῦ Marx ὅσονδήποτε καὶ ἂν ἀντιτίθεται στὰ καθιερωτὰ εἶναι γέννημα τοῦ εὐρωπαϊκοῦ πολιτισμοῦ.

Εἶναι ἐξ ἄλλου ἀναμφισβήτητο ὅτι μπορεῖ καὶ γιὰ ἓνα καὶ γιὰ δύο αἰῶνες νὰ ἐπικρατήσῃ σ' ἓνα λαὸ ἢ καὶ σὲ ὁλόκληρη τὴν ἀνθρωπότητα ὁ ἐξωτερικὸς πολιτισμός· αὐτὸ ὅμως εἶναι δεῖγμα παρακμῆς. Οἱ λαοὶ ποὺ εἶχαν ἢ ποὺ ἔχουνε μονάχα ἐξωτερικὸν πολιτισμό, ἐφ' ὅσον δὲν μποροῦνε νὰ τραφοῦνε πνευματικὰ ἀπὸ ἄλλους, πεθαίνουν ἱστορικά. Ὡς πρὸς τὸ σημεῖον αὐτὸ συμφωνῶ ἀπόλυτα μὲ τὸν Spengler ὁ ὁποῖος συνταυτίζει τὸν ἐξωτερικὸν πολιτισμὸν (civilisation) μὲ τὴν παρακμὴν.

Μόλις παύει τὸ πνεῦμα νὰ τρέφει τὸν ἐξωτερικὸ πολιτισμὸ, ξεραίνεται, ὅπως ξεραίνεται ἡ φλοῦδα τοῦ δέντρου ποὺ γέρασε, καὶ πεθαίνει. Μόνον ἐφ' ὅσον τρέφεται ἀπὸ μέσα μπορεῖ νὰ σταθεῖ ὁ ἐξωτερικὸς πολιτισμὸς. Ὁ ἕνας ἢ οἱ δύο αἰῶνες ποὺ μπορεῖ νὰ ἐξακολουθήσει ἱστορικὰ νὰ ὑφίσταται ὁ ἐξωτερικὸς πολιτισμὸς, ὅπως συνέβη στὴν ἐλληνιστικὴ ἐποχὴ μὲ τὸν ἀρχαῖο ἐλληνικὸ πολιτισμὸ, εἶναι ὁ καιρὸς τοῦ ψυχομαχήματος.

Νόμος καθ' ἑνέργειαν τῆς συνείδησης εἶναι, ὅπως εἶδαμε, νάχει τὴν τάση νὰ επικρατήσῃ, ν' ἀφανίσῃ ὅλες τὶς ἄλλες. Ὁ πολιτισμὸς ποὺ μπορεῖ νὰ πηγάζῃ ἀπὸ μιὰ τέτοια ἐπικράτηση θὰ εἶναι μονομερὴς, θὰ εἶναι μονόπλευρος. Ἔτσι λ. χ. ὁ πολιτισμὸς ποὺ μπορεῖ νὰ πηγάζῃ ἀπὸ τὴν ἐπανάσταση τῆς Ῥωσσίας, ἐφ' ὅσον βέβαια πετύχει τὸ πείραμα, ὅπως δείχνουν ὅλα τὰ σημάδια, θὰ εἶναι οἰκονομικὸς πολιτισμὸς. Ἐπειδὴ ὁμοίως ἕνας πολιτισμὸς γιὰ νὰ ὀριμᾷσει ἔχει ἀνάγκη ἀπὸ ἑκατονταετηρίδες (γιατὶ οἱ λαοὶ δουλεύουνε αἰῶνες γιὰ νὰ βροῦνε τὴν μορφὴ τῆς ζωῆς τους, τὸν πολιτισμὸ) γ' αὐτὸ δὲν μποροῦμε μὲ βεβαιότητα ἀκόμα τίποτα νὰ εἰποῦμε γιὰ τὸ εἰδικὸ παράδειγμα τῆς Ῥωσσίας. Ἐκεῖνο ποὺ μποροῦμε ἀναμφισβήτητα νὰ ἰσχυρισθοῦμε εἶναι ὅτι κατὰ τὸν οἰκονομικὸ πολιτισμὸ τὸ πνεῦμα τοῦ ἀνθρώπου περιορίζεται μονάχα στὴν ἀνάπτυξη τῆς οἰκονομίας καὶ τῆς τεχνικῆς ὅποτε οἱ ἄλλες του ἐνέργειες ἀπονοῦν ἢ ἀποχαυνώνονται, ἢ χρωματίζονται καὶ αὐτὲς οἰκονομικὰ ἢ τεχνικὰ.

Ἄλλὰ μ' αὐτὸ ὑποδουλώνεται τέλεια ὁ ἄνθρωπος, ὅσηνδήποτε οἰκονομικὴ καὶ τεχνικὴ ὑπεροχὴ κι' ἂν πετύχει ἐπάνω στὴ φύση, στενεύονται τὰ ὅριά του καὶ τοῦ κόβονται τὰ πνευματικὰ φτερά καὶ αὐτὸ θὰ εἰπεῖ ὅτι ἀφαιρεῖται ἀπὸ τὸν ἄνθρωπο ἡ δυνατότητα ὅχι μονάχα νὰ ἀναπτύξῃ τὶς ἄλλες του ἐνέργειες ἀλλὰ, ἐπειδὴ αὐτὲς θὰ μείνουν ἀνάπτυκτες, τοῦ ἀφαιρεῖται καὶ ἡ δυνατότητα νὰ ἐσωτερικεύσῃ καὶ αὐτὸ τὸ γεγονὸς οἰκονομικῆς του καὶ τεχνικῆς ἐπιρροῆς ἐπάνω στὴ φύση, γιατί καθε ἐσωτερικεύση γίνεται μὲ τὴν τέχνη, τὴν πολιτεία, τὴ θρησκεία καὶ τὴ φιλοσοφία, δηλαδὴ μὲ τὶς ἀξίες ἐκεῖνες τοῦ πολιτισμοῦ ποὺ πηγάζουν ἀπὸ τὴν αὐτονομία τοῦ ἀνθρώπου. Μὲ τὸν οἰκονομικὸ πολιτισμὸ ὁ ἄνθρωπος ἐπιπεδώνεται καὶ ἂν κάποτε αἰσθανθεῖ τὴν ἀνάγκη νὰ ἐσωτερικευθεῖ θὰ εἶναι καταδικασμένος ν' ἀποτύχει

γιατὶ δὲν θάχει τ' ἀπαραίτητα πνευματικὰ στοιχεῖα καὶ θὰ γίνεαι ψυχικὰ δυστυχής, θὰ μείνει μὲ τὸν πόνο στὴν ψυχὴ καὶ δὲν θὰ ἀκεραιωθῆ.

Ἡ ἀποκλειστικὴ καλλιέργεια καὶ ἀνάπτυξη τῆς οἰκονομίας ἢ τῆς τεχνικῆς ἐμποδίζουν τὴν ἀκεραίωση τοῦ ἀνθρώπου ὅπως ἡ ἀποκλειστικὴ ἐπικράτηση καὶ καλλιέργεια τῆς θρησκευτικῆς ἐνέργειας ἐμποδίζει τὴν ὀλοκλήρωση τοῦ ἀνθρώπου, πρῶγμα ποὺ συνέβη κλασσικῶς στὸ μεσαίωνα καὶ συμβαίνει καὶ σήμερον ἐκεῖ ὅπου ὑπάρχει ἀκόμα μεσαίωνας. Καμμιά ἀξία καὶ κανένα ἀγαθὸ τοῦ πολιτισμοῦ δὲ μπορεῖ νὰ ἐξασκήσει ἀπολυταρχία ἐπάνω στὶς ἄλλες οὔτε ἡ οἰκονομικὴ ἀξία ποὺ λατρεύεται σήμερον οὔτε ἡ θρησκευτικὴ ἀξία ποὺ ἐλατρεύονταν ἄλλοτε, γιατί γερός πολιτισμὸς ὑπάρχει μονάχα ἐκεῖ ὅπου ὑπάρχει συντονισμὸς ἀξιῶν.

Ἄν καὶ ἡ οἰκονομία καὶ ἡ τεχνικὴ ἀποτελοῦνε σκοποὺς ἐν τούτοις δὲν πρέπει ποτὲ νὰ θεωρηθοῦν ὡς αὐτο-σκοποὶ καὶ ἀπόλυτοι σκοποὶ ἀλλὰ ὡς σχετικοί. Ὅτι ἡ τεχνικὴ δὲν μπορεῖ ποτὲ νὰ εἶναι αὐτοσκοπὸς καταφαίνεται ἀπὸ τὸ γεγονός ὅτι γὰρ νὰ θεμελιώσῃ τὸν ἑαυτὸ της ἔχει ἀνάγκη ἀπὸ τὴν ἐπιστήμη. Τὸ ἴδιον ἰσχύει καὶ γὰρ τὴν οἰκονομία, γιατί οἰκονομία δὲν εἶναι μόνο ἐφηρμοσμένη ἀλλὰ καὶ θεωρητικὴ. Ἄν λοιπὸν θεωρηθοῦνε καὶ ἡ οἰκονομία καὶ ἡ τεχνικὴ ἀπὸ τὴ σκοπιὰ τοῦ γενικοῦ πολιτισμοῦ πρέπει νὰ ἐννοηθοῦνε σὰν μέσα ποὺ εἶναι ἀπαραίτητα γὰρ τὴν πραγματοποίησιν τῶν ἄλλων αὐτο-σκοπῶν, τῆς τέχνης, ἐπιστήμης, πολιτείας, φιλοσοφίας κ.λ.π. Ἡ τέχνη εἶναι καθ'αυτὸ σκοπός, δὲν θεμελιώνεται μὲ βοήθεια ἄλλων πνευματικῶν ἀξιῶν, στηρίζεται στὸν ἑαυτὸ της καὶ δὲν ἐπιδιώκει ἄλλους σκοποὺς ἀπὸ τὸν καθ'αυτὸ δικὸν της σκοπὸν, νὰ φανερώσῃ τὴν ὠμορφιά. Γι' αὐτὸ δὲν μπορεῖ νὰ ὑπάρξῃ ἀληθινὴ τέχνη ποὺ νὰ ἐπιδιώκει πολιτικούς καὶ θρησκευτικούς σκοπούς. Ἡ Παναγία στὰ χέρια τοῦ Ραφαήλου παύει νὰ εἶναι πρόσωπο θρησκευτικὸ καὶ γίνεται πρόσωπο καλλιτεχνικόν. Ἡ ὠμορφιά της καὶ τὰ κάλλη της δὲν ἔχουνε καμμιά σχέση μὲ τὴν θρησκείαν· ἔτσι καὶ ὁ σκλάβος στὰ χέρια τοῦ Μιχαὴλ Ἀγγέλου (Louvre) δὲν ἔχει καμμιά σχέση μὲ τὴν πολιτικὴν δουλείαν, ἀλλὰ εἶναι ἕνας δυνατὸς καὶ ὠμορφος νέος. Ἡ Εὐα—ἕνα θρησκευτικὸ πρόσωπο—εἶναι στὰ χέρια τοῦ Rodin μιὰ πεντάμορφη γυναῖκα μ' ὅλην τὴν σαρκικὴν

ὡμορφιά καὶ μὲ τὴν ἀπλή προσπάθεια νὰ συγκαλύψει τὸ πρόσωπό της πιστεύοντας μ' αὐτὸ πὼς κρύβει τὴ γύμνια της.

Ἦδη μὲ τὴν οἰκονομία καὶ τὴν τεχνικὴ εἶναι ὁ ἄνθρωπος πνευματικὸ ὄν, μὲ τὴν καθ'αυτὸ ὅμως ἐπιστήμη μπαίνει σ' ἓνα ἀπὸ τὰ κύρια κεφάλαια τῆς ἱστορικῆς ζωῆς, γιατί μὲ τὴ γνώση—γνώση δὲ εἶναι ἐπιστήμη—φθάνει στὴ συνειδητοποίηση τοῦ ἑαυτοῦ του καὶ σκοπὸς δὲ τῆς ἱστορίας εἶναι νὰ φθῆ ὁ ἄνθρωπος σὲ συνείδηση τοῦ ἑαυτοῦ του καὶ τοῦ κόσμου ποὺ τὸν περιβάλλει. Ἡ γνωστικὴ ἐνέργεια τοῦ ἀνθρώπου εἶναι καθαρὰ λογικὴ, ἐνῶ ἡ πρώτη ἐνέργεια, ποὺ ῥυθμίζεται κυρίως μὲ τὴν οἰκονομία, εἶναι ἐνέργεια βιολογικὴ. Λογικὸ χαρακτῆρα ἔχει ἐπίσης καὶ ἡ πολιτικὴ ἐνέργεια τοῦ ἀνθρώπου γιατί ἡ βούληση μόνον ἅμα ῥυθμισθῆ ἀπὸ τὴ Λογικὴ γίνεται πολιτικὴ. Τί σημαίνει ἡ λογικὴ ἐνέργεια, ποῖο εἶναι τὸ γνώρισμά της; Ὁ κόσμος τῶν ἐσωτερικῶν καὶ τῶν ἐξωτερικῶν γεγονότων, ἡ ποικιλία τῶν φαινομένων φυσικῶν, ψυχικῶν καὶ ἱστορικῶν, γίνεται ἀντικείμενο γνώσης μόνον ἀφοῦ τακτοποιηθεῖ μὲ τὸ λογικὸ, δηλαδή ὑπαχθεῖ σὲ λογικοὺς νόμους. Μὲ τὴν ὑποταγὴ ὅμως αὐτῆ στοὺς νόμους τοὺς λογικοὺς τὰ φαινόμενα χάνουν τὴν ἀτομικότητά τους, τὴ συγκεκριμένη τους μορφή καὶ ἀναγκάζονται νὰ μποῦν σ' ἓνα ἀφηρημένον λογικὸ σχῆμα, λ. χ. στὸ νόμο τῆς αἰτιότητος.

Τὰ δεδομένα τοῦ αἰσθητοῦ κόσμου ποὺ μᾶς γεμίζουν τὶς αἰσθήσεις, τὸ πλῆθος τῶν ἐποπειῶν ποὺ ἔχομε, ὑπαγόμενα στὸ λογικὸ νόμο ἀποβάλλουνε καὶ τὴν εἰδικότητά τους καὶ τὴ μοναδικότητά τους, καὶ γίνονται, μὲ τὴ λογικὴ κυριαρχία, ἀπλᾶ ποσά, ἀπλοὶ ἀριθμοί. Ἔτσι ἐπίσης ὑποτάσσει ὁ πρακτικὸς νοῦς τὰ εἰδικὰ πάθη τοῦ ἐγὼ σὲ ἠθικὰ αἰτήματα, ἔτσι ὑποτάσσει ὁ ἠθικὸς νόμος τὰ ἀνθρώπινα πάθη. Οἱ πράξεις τοῦ ἀνθρώπου ῥυθμίζονται μὲ τὸν πολιτικὸν νόμον κατὰ γενικὸν τρόπο. Τὸ Λογικὸ γὰρ νὰ φθάσει στὴ γνώση ἀφαιρεῖ τὶς αἰσθητὲς ποιότητες ἀπὸ τὰ πράγματα· ὁ πρακτικὸς, ἠθικὸς νοῦς γὰρ νὰ πετύχει τὴν ἠθικὴ τάξιν ἀξιῶνει ἀπὸ ὅλους νὰ συμμορφωθοῦνε πρὸς αὐτούς.

Τὸ κύριον γνώρισμα τῶν δυὸ αὐτῶν κόσμων καὶ τοῦ θεωρητικοῦ καὶ τοῦ πρακτικοῦ, (τοῦ ἠθικοῦ) εἶναι ὅτι δὲν ἔχουν τέλος· οὔτε τὸ λογικὸ σταματᾷ πούθεν· οὔτε ἡ ἠθικὴ πράξις τοῦ ἀνθρώπου φθάνει

σὲ κανένα τέλος γιατί δὲν ὑπάρχει κανένα σύστημα γνώσεων καὶ καμμιὰ σειρά πράξεων πού νάνα ἀπόλυτα. Αὐτὸ σημαίνει ὅτι ὁ ἄνθρωπος καὶ μὲ τὴν ἐπιστήμη καὶ μὲ τὴν ἠθικὴ μένει μέσα στὴ σχετικότητα.

Ἡ σχετικότητα αὐτὴ καὶ τῆς γνώσης καὶ τῆς πράξης μπορεῖ νὰ ὑπερβληθεῖ μονάχα μὲ τὴν τέχνη καὶ τὴ θρησκεία, δηλαδή μὲ ὑπερλογικὰ στοιχεῖα. Αὐτὸ ὅμως δὲν σημαίνει ποτὲ ὅτι πρέπει ἡ ἐπιστήμη καὶ ἡ ἠθικὴ νὰ ὑποδουλωθοῦνε στὴν τέχνη καὶ στὴ θρησκεία. Ἐνῶ καμμιὰ πράξη καὶ καμμιὰ σειρά ἀπὸ πράξεις καὶ ἐνῶ καμμιὰ γνώση εἰδικὴ καὶ κανένα σύστημα ἀπὸ γνώσεις δὲν γεμίζει τὴ συνείδηση τοῦ ἀνθρώπου μὲ γαλήνη, τουναντίον ἡ τέχνη ἔχει τὴν ἰκανότητα μὲ ὁποιοδήποτε εἰδικὸ φαινόμενο, καλλιτέχνημα, νὰ πλημμυρίσει τὴν ψυχὴ τοῦ ἀνθρώπου. Τὸ ἴδιο συμβαίνει καὶ μὲ τὴ θρησκεία.

Στὴν τέχνη καὶ στὴ θρησκεία συγχωνεύεται ὁ χωρισμὸς μεταξὺ ὑποκειμένου καὶ ἀντικειμένου, μεταξὺ ἀνθρώπου καὶ κόσμου. Τὸ καλλιτέχνημα παριστάνει συνάμα καὶ τὸ ἄτομο καὶ τὸ γένος, καὶ τὸ εἰδικὸ καὶ τὸ γενικό. Ἡ ἔκφραση ἑνὸς πόνου ὅταν γίνεται μὲ τὴν τέχνη, ἂν καὶ ἀναφέρεται σ' ἓνα εἰδικό, συγκεκριμένο πρόσωπο, ἐν τούτοις παριστάνει τὴν ἔκφραση τοῦ πόνου γενικά. Ἔτσι καὶ ὁ θεὸς πού δὲν εἶναι τίποτα ἄλλο παρὰ ἡ συναισθηματικὴ ἔνωση τοῦ ἀνθρώπου μὲ τὸν κόσμον κατὰ τὴν ὁποία πέφτουν οἱ διαφορὲς καὶ οἱ διακρίσεις πού χωρίζουν τὴ δημιουργία, παριστάνει τὴν προσωπικότητα ἀπὸ τὸ ἓνα μέρος καὶ τὸ σύμπαν ἀπὸ ἄλλο.

Ἡ συνείδηση μὲ τὴν τέχνη καὶ τὴ θρησκεία φθάνει σὲ μιὰ αὐτάρχεια πού δὲν μπορεῖ ποτὲ νὰ τὴν πειύχει μὲ τὴ λογικὴ τῆς ἰκανότητα. Ἐπειδὴ ὅμως ἡ ἰκανότητα ἐκείνη ἀπὸ τὴν ὁποία πηγάζει καὶ ἡ τέχνη καὶ ἡ θρησκεία εἶναι ἡ διαισθητικὴ, συναισθηματικὴ, γι' αὐτὸ θρησκεία καὶ τέχνη βρίσκονται σὲ ἀντίθεση μὲ τὴν λογικὴ, τὴν ἐπιστήμη. Αὐτὸ ὅμως δὲν σημαίνει ὅτι ἡ τέχνη καὶ ἡ θρησκεία συμφωνοῦν ἀναμεταξύ τους, γιατί ἡ μὲν τέχνη ἔχει σκοπὸ νὰ παρουσιάσει ὁρατὰ τὴν ὠμορφιά, ἡ δὲ θρησκεία ἔχει σκοπὸ νὰ φθάσει μυστικὰ στὴν ἔνωση ψυχῆς καὶ κόσμου. Τὸ μόνο σημεῖο εἰς τὸ ὁποῖον συναντῶνται εἶναι ὅτι καὶ οἱ δύο φέρουνε τὴ συνείδηση στὴν αὐτάρχεια. Ἔτσι δὲν ἔχομε μονάχα τὴν πάλη μεταξὺ βιολογικῆς καὶ λογικῆς ἐνέργειας ἢ καὶ τὴν πάλη μεταξὺ λογικῆς καὶ διαισθητικῆς ἐνέργειας, ἀλλὰ καὶ τὴν πάλη τῆς ἴδιας

τῆς διαισθητικῆς ἐνέργειας, μὲ τὸν ἑαυτὸ τῆς, ἐφ' ὅσον διχάζεται σὲ τέχνη καὶ σὲ θρησκεία. Τὰ εἶδη αὐτὰ τῆς πάλης χαρακτηρίζουσι τὴν ἱστορίαν.

“Ὅταν ἡ συνείδησις φθάσῃ στὸ νὰ καταλάβῃ ποῖα εἶναι τὰ στοιχεῖα αὐτῆς τῆς πάλης, δηλ. ποιὰς ἀντικειμενικὰς ἀξίας διέπουν τὴν πάλην, ποῖον χαρακτῆρα ἔχουν οἱ ἐνέργειαι ποὺ ἀντιστοιχοῦσι σὲ τίς ἀξίας καὶ κατὰ ποῖον τρόπο ἐπιδρᾷ ἢ μιὰ ἐπάνω στὴν ἄλλη καὶ περιορίζει ἢ μιὰ τὴν ἄλλη, τότε ἡ συνείδησις φιλοσοφεῖ. “Ὅλες οἱ σκέψεις ποὺ ἐκίναμε ὡς τώρα εἶναι φιλοσοφικαὶ· γιατί εἶχαν ἀκριβῶς τὸ σκοπὸ νὰ δείξουν ποῖα εἶναι ἡ σχέση τῶν ἀξιῶν ποὺ διέπουν τὴν ἱστορίαν, ποῖος εἶναι ὁ εἰδικὸς χαρακτῆρας ποὺ τίς διακρίνει καὶ ποῖα εἶναι ἡ πάλη ἀναμεταξύ των. “Ἔτσι θὰ μπορούσε κανεὶς νὰ εἰπεῖ ὅτι ἡ χρονικὰ τελευταία ἀξία τοῦ πολιτισμοῦ καὶ τῆς ἱστορίας εἶναι ἡ φιλοσοφία, ἡ ὁποία ἐργάζεται νὰ ἀναλύσῃ τὴ σύνθεσιν τῆς ἱστορικῆς γένεσιν καὶ νὰ ἐποπτεύσῃ ὅλη τὴν πορείαν τῆς συνείδησιν. “Ἡ φιλοσοφικὴ σκέψιν δὲν στηρίζεται μονάχα στὴ λογικὴ ἀλλὰ καὶ στὴ διαισθητικὴ ἐνέργεια τοῦ ἀνθρώπου, γιατί γιὰ νὰ μπόρῃ κανεὶς νὰ ἐποπτεύσῃ τὸ ἀντικειμενικὸ ἔργον τῆς τέχνης μέσα στὴν ἱστορίαν πρέπει πρῶν νὰ τὸ ἀφομοιώσῃ διαισθητικῶς.

Μὲ τὴν φιλοσοφίαν γυρίζει ἡ συνείδησις, ὕστερα ἀπὸ τὴν ἱστορικὴν τῆς πορείαν, ἐποπτικῶς πρὸς τὰ πίσω καὶ θεωρεῖ τὰ ἔργα τῆς, διακρίνει τοὺς σκοποὺς ποὺ τὴν διέπουν καὶ τοὺς νόμους ποὺ τὴν κυβερνοῦν. Οἱ νόμοι αὗτοι εἶναι καὶ νόμοι ποὺ διέπουν τὴν ἱστορίαν, γιατί τὸ καθ'αυτὸ ἔργον τῆς συνείδησιν εἶναι ἡ ἱστορία.

Οἱ σκοποὶ λοιπὸν ποὺ ὑπάρχουν μέσα στὴ συνείδησις καὶ ποὺ τὴν ρυθμίζουν καὶ τὴν κινοῦν αὗτοι εἶναι καὶ οἱ σκοποὶ τῆς ἱστορίας. Συνοπτικῶς μπορούμε νὰ εἰποῦμε τώρα: σκοποὶ τῆς ἱστορίας εἶναι ἡ ταυτόχρονη καὶ ἰσοδύναμη ἀνάπτυξις τῆς οἰκονομίας, τῆς τεχνικῆς, τῆς τέχνης, τῆς πολιτικῆς, τῆς ἐπιστήμης, τῆς θρησκείας καὶ τῆς φιλοσοφίας. Ἐπειδὴ δὲ μ' αὐτοὺς τοὺς σκοποὺς ἐργεῖται ὁ ἀνθρώπος σὲ συνείδησιν τοῦ ἑαυτοῦ του γι' αὐτὸ ὁ γενικὸς, ἀνώτατος καὶ καθ'αυτὸ σκοπὸς τῆς ἱστορίας εἶναι τὸ πῶς νάρθῃ ὁ ἀνθρώπος σὲ συνείδησιν τοῦ ἑαυτοῦ του. Κανέναν ἄλλο σκοπὸν δὲ μπορούμε ν' ἀναγνωρίσωμε μέσα στὴν Ἱστορίαν.